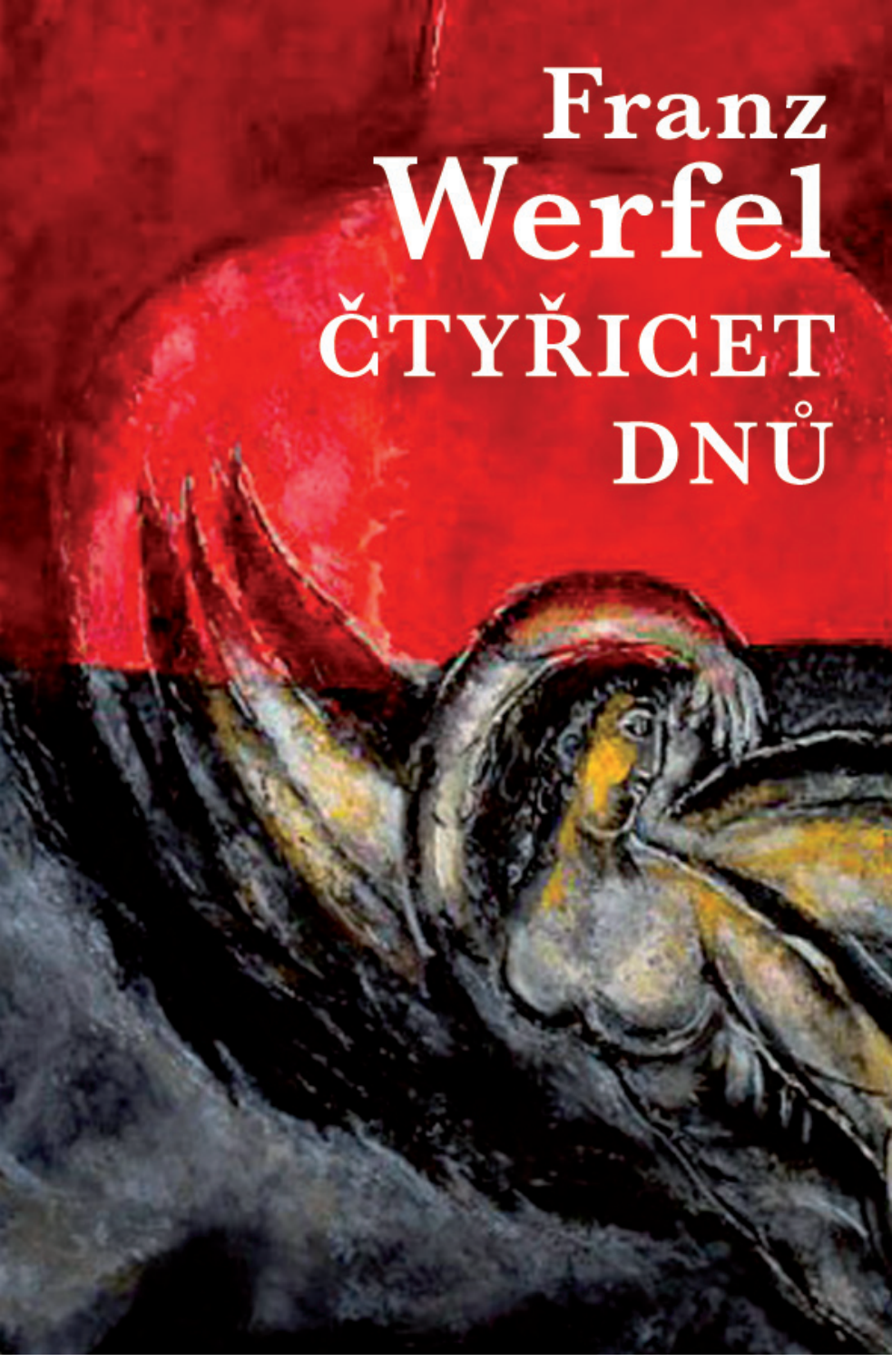

Franz
Werfel
ČTYŘICET
DNŮ

FRANZ
WERFEL

ČTYŘICET
DNŮ

**Franz
Werfel
ČTYŘICET
DNŮ**

VYŠEHRAÐ

EDICE SVĚTOVÁ PRÓZA

Z německého originálu Die Vierzig Tage des Musa Dagh
vydaného nakladatelstvím S. Fischer, Frankfurt (Main) 1965,
přeložil a doslovem opatřil Hanuš Karlach
Typografie Vladimír Verner
Odpovědný redaktor Filip Outrata
Redakčně zpracovala Blanka Koutská
E-knihu vydalo nakladatelství Vyšehrad, spol. s r. o.,
v Praze roku 2015 jako svou 1387. publikaci
Vydání v elektronickém formátu první
(podle sedmého vydání v tištěné podobě, tohoto překladu třetího)

Doporučená cena E-knihy 270 Kč

Nakladatelství Vyšehrad, spol. s r. o.,
Praha 3, Víta Nejedlého 15
e-mail: info@ivysehrad.cz
www.ivysehrad.cz

Translation & Epilogue © Hanuš Karlach, 2015
ISBN 978-80-7429-658-1

Tištěnou knihu si můžete zakoupit na www.ivysehrad.cz

KNIHA PRVNÍ

blíž a blíž

*Když už, Pane svatý a věrný,
vykonáš soud a za naši krev
potrestáš ty, kdo bydlí
na zemi?*

ZJEVENÍ JANOVO, 6,10

„Kde jsem se tu vzal?“

Gabriel Bagratjan si opravdu nahlas mumlá tahle osiřelá slova a ani si to neuvědomuje. Také ostatně neznamenají nijakou otázku, nýbrž jakousi neurčitost, jakýsi obřadný úžas, který ho celého proniká. Možná je to tím prozářeným jitem březnové neděle, syrským jarem, které po svazích Mojžíšovy hory shání do nespořádané antiochijské nížiny stáda obrovitých červených sasanek. Všude z pastvisk tryská spanilá krev a dusí bílou zdrženlivost velikých narcisů, kterým rovněž nastal jejich čas. Jako by Horu halilo jakési neviditelné zlaté hřmění. Jsou to včelstva, která se rozlétla ze svých kebusijských úlů, nebo to k Bagratjanovi v tuhle hodinu, nejprůzračnější v oku i uchu, doléhá příboj Středozemního moře, jež v dálce nahryzává nahý hřbet Mojžíšovy hory? Hrbolatá stezka se vine vzhůru mezi propadlými zdmi. Tam, kde zdi z ničeho nic končí jako navršená změť kamení, je už úzká jak pěšina pro pastevce. Předhůří je zdoláno. Gabriel Bagratjan se otočí. Jeho vysoká postava, v turistickém obleku z vločkového homespunu, se narovná a zaposlouchá se. Bagratjan si ze zpoceného čela trochu posune fez. Oči má daleko od sebe. Jsou světlejší, ale ne menší než oči kdekterého jiného Arména.

Teď už Gabriel vidí, odkud se tu vzal: ten dům září jasnými zdmi a plochou střechou mezi stromy v eukalyptovém sadě. Také stáje a hospodářské budovy blyskotají v nedělně ranním slunci. I když Bagratjan je už od usedlosti dál než půlhodinu cesty, statek se pořád zdá tak blízko, jako kdyby byl svému pánovi pořád v patách. Ale i yoghunlucky kostel ho níže v údolí zřejmě pozdravuje svou rozlehlou kopulí i bočními věžičkami podobajícími se špičatým kloboukům. Ten kostel, důstojný svou masívností, a Bagratjanova vila patří k sobě. Obojí zbudoval před padesáti lety Gabrielův dědeček, bájný strůjce a mecenáš. U arménských rolníků a řemeslníků je zvykem, že se po putování za výdělkem vracejí z ciziny, dokonce až z Ameriky, do rodných hnízd: zbohatlí patricijové se však tohohle obyčeje nedrží. Ti rozsévají své okázalé vily po pobřeží v Cannes, v heliopolských zahradách nebo přinejmenším po bejrútských svazích v Libanonu. Od podobných lidí, co se vypracovali, se starý Avetis Bagratjan notně odlišoval. Tenhle zakladatel proslulého istanbulského velkopodniku,

který měl své filiálky v Paříži, Londýně i New Yorku, odjížděl, pokud mu to jen čas a obchody dovolovaly, rok co rok do vily nad osadou Yoghunluk poblíž Mojžíšovy hory. Ale nejen Yoghunluk, i ostatních šest vesnic v okrese Süce těžilo ze štědrého požehnání jeho královské přítomnosti. I když ponecháme stranou chrámy, školní budovy, do nichž povolal učit americké misionáře, stačí poukázat na to, co kdysi daroval obyvatelům a co jim vzdor veškerým událostem dodnes utkvělo v paměti: na celý jeden lodní náklad Singrových šicích strojů; ty dal Avetis Bagratjan, poté co měl za sebou jeden zvlášť příznivý obchodní rok, rozdělit ve vsích mezi padesát nemajetných rodin.

Gabriel – pořád ještě neodvrací pátravý pohled od vily – dědečka znal. Sám se přece narodil tam dole v domě a za dlouhého dětství tam trávil ne jeden měsíc. Až do dvanácti let. A přece se ho tenhle někdejší život, který býval jeho životem, dotýká tak neskutečně, až to bolí, jako by to bylo nějaké předporodní vegetování; vzpomínky na ně mu rozdírají duši nepříjemnými záchvěvy hrůzy. Opravdu dědečka znal, nebo o něm četl v nějaké knížce, či v ní viděl jeho obraz? Drobný muž s bílou kozí bradkou, ve žlutočerně pruhovaném hedvábném kabátě. Zlatý skřípec na řetízku mu visí na hrudi. V rudých střevících se brouzdá trávou po zahradě. Všichni se mu hluboce uklánějí. Jemné stařecké prsty se dotýkají dětské tváře. Bylo to tak, nebo to Gabriel jen jalově sní? S dědečkem je to pro Bagratjana podobně jako s Mojžíšovou horou. Když se před pár týdny na ten štít svého dětství znovu díval, na obrys hřebene tmavnoucí na večerním nebi, zaplavil ho pocit, který se nedá popsat, strašný i slastný zároveň. Jeho hloubka neměla konce. Brzo ustal v úsilí se ho dobrat. Dolehla to snad na něj poprvé nějaká předtucha? Bylo to v těch třiadvaceti letech?

Třiadvacet let Evropy, Paříže! Třiadvacet let naprostého přizpůsobování! Ta léta vydají na dvojnásobek, trojnásobek. Vymazávají všechno. Když staroch umře, rodina, vysvobozená z lokálního patriotismu hlavy rodu, prchá z toho orientálního zápečí. Hlavním sídlem firmy je nadále Istanbul. Gabrielovi rodiče nyní žijí s oběma syny v Paříži. Bratr ovšem, jmenuje se také Avetis a je o patnáct let starší než Gabriel, se záhy vytratí. Jako jeden z šéfů importní firmy se vrátí do Turecka. Ne neprávem má stejné křestní jméno jako dědeček. Jeho do Evropy nic nepřitahuje. Je podivín prahnoucí po samotě. Díky jemu se vila v Yoghunluku, po několik let opuštěná, povznese k někdejší slávě. Avetisovou jedinou libůstkou je lovit, a vydává se

na své myslivecké výpravy z Yoghunluku do Tauridského pohoří a do Hauranu. Gabriel, který o bratrovi skoro neslyší, vychodí v Paříži gymnázium a vystuduje Sorbonnu. Nikdo jej nenutí, aby se stal obchodníkem, ke kterémužto povolání, podivná to výjimka svého rodu, nemá nejmenší vloh. Smí se věnovat vědám a krásnému umění, archeologii, uměnovědě, filozofii, ostatně dostává pravidelnou roční rentu, díky níž je z něho svobodný, ba zámožný člověk. Ještě velmi mladý si vezme Juliettu. Tohle manželství jej změní důkladněji než co jiného. Francouzka jej připoutá k sobě. Od té chvíle je Gabriel francouzštější než kdy předtím. Arménem je už jen víceméně akademicky. Ale tak docela zase nezapomíná, tu a tam některé ze svých pojednání uveřejní v arménských časopisech. A jeho syn Štěpán v deseti letech dostane za vychovatele arménského studenta, aby ho vzdělal v jazyce jeho otců. Julietta to ze začátku považuje za naprosto zbytečné, ba za škodlivé. Protože jí však mladý Samvel Avagian není nepřijemný, po několika ústupových pŕtkách se nakonec vzdá jakéhokoliv odporu. Vády mezi manželi povstávají vždy z téhož rozporu. Ať se Gabriel sebevíc snaží zcela splynout s cizím prostředím, čas od času je přesto zatažen do politiky svého národa. Protože má osvědčené jméno, chodí za ním nejeden arménský vůdce, pokud přijede do Paříže. Dokonce je mu nabídnuto členství ve straně Dašnakutjun. Ačkoliv tuhle nabídku s úlekem odmítne, přece jen se zúčastní proslulého sjezdu v roce 1907, který sjednotí mladoturky s Arménskou národní stranou. Má být vytvořena nová říše, v níž by všechny rasy žily spolu v míru a ve cti. Pro takový cíl se nadchne i tenhle odrodilec. Turci v těch dnech skládají Arménům velelíbezne poklony a vyznání lásky. Gabriel Bagratjan, tak jak je v jeho povaze, bere onu přísahu věrnosti vážněji než jiní. Proto také když vypukne válka na Balkáně, hlásí se dobrovolně do zbraně. V istanbulské škole pro záložní důstojníky se podrobí spěšnému výcviku a ještě se jako důstojník houfnicové baterie taktak stihne zúčastnit bitvy u Buláiru. Tahle jediná závažná odluka od všech blízkých trvá déle než půl roku. Velice trpí. Možná se obává, aby se mu Julietta nevymkla. Cítí, že cosi v jejím vztahu k němu je ohroženo, i když k takovému nejasnému tušení nemá nejmenší konkrétní důvod. Když se vrátí do Paříže, odřekne se všeho, co nesouvisí jen a jen s niternými prožitky. Gabriel je člověk přemýšlivý, abstraktní, člověk o sobě. Co je mu do nějakých Turků, do Arménů? Uvažuje o tom, že by požádal o francouzské

občanství. Z toho především by měla Julietta radost. Vždy znovu a znovu jej od tohoto kroku nakonec odradí jakási nechuť. Vydal se do války dobrovolně. I když nežije ve vlasti, nemůže ji přece odvolat. Je to přece země, která je mu vlastní. Jeho předkové v ní zakusili nesmírné hrůzy, a přece se jí nevzdali. Gabriel nezakusil z toho nic. Dovídal se o vraždění a vybíjení jen od vyprávěčů a z knih. Copak není jedno, kam abstraktní člověk patří, pomyslí si, a zůstane osmanským poddaným. Dva roky štěstí v hezkém bytě na Avenue Kléber. Zdá se, jako kdyby se už všechny problémy vyřešily a konečně objevil, jak žít. Gabrielovi je pětatřicet, Juliettě čtyřiatřicet, Štěpánovi třináct. Existují si bezstarostně, nejsou přepjatě ctižádostiví, mají svůj duchovní život i příjemné přátele. Pokud jde o ně, tady má hlavní slovo Julietta. To se projevuje zejména v tom, že Gabriel se s dávnými arménskými známými – rodiče mu dávno zemřeli – stýká čím dál řidčeji. Julietta jako by neúprosně prosazovala svou krev. Jen synovy oči samozřejmě změnit nemůže. Ale Gabriel jako by nic z toho všeho nepozoroval. Osudovou změnu přinese spěšný dopis od Avetise Bagratjana. Starší bratr žádá Gabriela, aby přijel do Istanbulu. Prý těžce onemocněl a už není s to řídit podnik. Že už několik týdnů připravuje všechno pro to, aby se firma přeměnila na akciovou společnost. Ať se tam Gabriel objeví a hájí své zájmy. Julietta, která nikdy neopomene zdůrazňovat svůj kosmopolitismus, ihned prohlásí, že pojede s Gabrielem a bude mu nápomocna při všech jednáních. Jde přece o velké věci. Manžel je až příliš bezelstný a na arménské úskoky těch druhých by nestačil. Červen roku 1914. Svět nahání husí kůži. Gabriel se rozhodne, že s sebou vezme nejen Juliettu, ale i Štěpána a Avagjana. Školní rok už prakticky končí. Ta záležitost se může dost protáhnout, a kam se svět požene, nedá se předvídat. V druhém červencovém týdnu dorazí rodina do Konstantinopole. Jenže Avetis Bagratjan je čekat nemohl. Odjel italskou lodí do Bejrútu. Jeho plicní choroba se za poslední dny zhoršila až nelítostně rychle, a istanbulský vzduch už nesnesl. (Je zajímavé, že bratr Evropana Gabriela nejede zemřít do Švýcarska, nýbrž do Sýrie.) Namísto s Avetisem vyjednává tedy Gabriel s řediteli, právníky a notáři. Nezbyvá mu však než uznat, že neznámý bratr se o všechno nadmíru jemně a ohleduplně postaral. Poprvé si velmi silně uvědomí, že to ten nemocný stárnoucí Avetis za něho pracuje, že jemu vděčí za svůj blahobyť. Jak je to nesmyslné, že si bratři už povždy budou tak cizí!

Gabriela obejde hrůza, že ne vždycky v sobě dokázal potlačit zpupnou pohrdavost vůči „tomu kšeftaři“, „tomu orientálci“. Zmocní se ho touha, ba tiše dychtí napravit tu nespravedlivost, dřív než bude pozdě. To vedro v Istanbulu se opravdu nedá vydržet. Vracet se teď na Západ podle všeho není radno. Nechme bouřku, ať se přežene. Zato už jen pomyslení na malou vyjížďku po moři je osvěživé. Jeden z nejnovějších parníků Hedival Mailu plavících se do Alexandrie má mezipřistání v Bejrútu. Na západních svazích Libanonu jsou k pronajmutí moderní vily, jaké vyhovují i nejněskromnějším nárokům. Znalci vědí, že neexistuje na zemi krásnější krajina než tahle. Gabriel ovšem nemusí s takovým přemlouváním vůbec vyrukovat, neboť Julie okamžitě souhlasí. Již dávno v ní doutná jakási nejasná netrpělivost. Je tu vyhlídka na něco nového, a ta ji láká. Když se projíždějí po širém moři, vypalují po sobě státy salvy vyhlášení války. Když vystoupí na bejrútském přístavním mole, vypuknou v Belgii, na Balkáně a v Haliči první boje. Na návrat do Francie už není ani pomyslení. V novinách se píše, že Vysoká porta přistupuje ke svazku Centrálních mocností. Z Paříže je najednou nepřátelské území. Nejvlastnější smysl celé cesty je teď pochybený. Avetis Bagratjan unikl mladšímu bratrovi podruhé. Odejel z Bejrútu před několika dny a odvážil se strastiplné cesty přes Aleppo a Antiochii do Yoghunluku. Ani Libanon mu na smrt nestačí. Musí to být Mojžíšova hora. Jenže dopis, v němž bratr tuhle smrt sám prorokuje, dorazí až na podzim. Bagratjanovi se mezitím usadili v hezkém domě, co není příliš vysoko nad městem. Juliettě život v Bejrútu připadá docela snesitelný. Je tu spousta Francouzů. Chodívají za ní i různí konzulové. Tak jako všude jinde i tady si dokáže opatřit společnost. Gabriel je šťastný, že Juliettě není to vyhnanství tak příliš na obtíž. Nedá se prostě nic dělat. Bejrút je přinejmenším bezpečnější než evropská města. Gabriel však musí pořád a pořád myslet na dům v Yoghunluku. Avetis mu jej v dopise naléhavě připomíná. Pět dní poté, co mu dopis přijde, dorazí telegram doktora Altuniho, že Avetis zemřel. Nyní už Gabriel nejen přemýšlí o domě svého dětství, pořád znovu o něm i mluví. Když však Julietta z ničeho nic prohlásí, že by se měli co nejrychleji nastěhovat do toho domu, o kterém Gabriel pořád mluvil a teď ho i zdědil, Gabriel polekaně zaváhá. Julietta jeho námitkám sverepě čelí. Že venkovská samota? Nic jí není vítanějšího. Že je odtamtud daleko ke světu, že tam chybí veškerý přepych? Všechno, co potřebuje, si obstará sama.

Právě tohle předsevzetí je pro ni velice vábné. Rodiče měli na venkově domek, a v něm vyrostla. Budou-li si zařizovat vlastní dům, bude-li v něm Julietta moci hospodařit, tak jak se jí to bude líbit, splní se jí jeden z nejmilejších snů; a kde a na kterém konci světa, to je jí úplně jedno. Vzдор té radostné ochotě odolává Gabriel ještě celé období dešťů. Nebylo by mnohem moudřejší, kdyby vynaložil všechny síly a dopravit rodinu do Švýcarska? Julietta však od své tužby neustoupí. Je to spíš málem něco jako výzva. Gabriel nedokáže potlačit jakousi nelibost, do níž se mísí dychtivé pocity. Teprve až nastane prosinec, rodina se zchystá k výpravě do vlasti Gabrielova otce. Vzдор transportům vojenských útvarů dojedou do Aleppa vlakem ještě docela obstojně. V Aleppu si najmou dva automobily, které se vymykají jakémukoliv popisu. Po blátě okresky se nějakým dopuštěním božím přece jen dopraví do Antiochie. Tam už čeká u mostu přes Orontes správce Kristapor s bratrovou loveckou koleskou a dvěma volskými kárami na zavazadla. Do Yoghunluku to už není dál než dvě hodiny. Uběhnou docela vesele. Nebylo to všechno tak úplně nejhorší, pomyslí si Julietta...

Kde jsem se tu vzal? Že se to všechno různými okolnostmi seběhlo tak, jak se to seběhlo, dává na tuhle otázku odpověď zcela nedostačující. Slavnostní úžas mu však z duše nemizí. V tom úžase vibruje i nějaký tichý neklid. Je zapotřebí znovu se zabydlet ve všech těch prastarých věcech, které třiadvacet pařížských let potlačilo. Teprve teď odvrátí Gabriel vyprahlý pohled od svého domu. Julietta i Štěpán určitě ještě spí. Ani yoghunlucké kostelní zvony dosud ještě nezvěstovaly neděli. Proběhne očima údolí s arménskými vesnicemi kousek na sever. Vesnici morušových bourců Azir z místa, kde stojí, ještě zahlédne, Kibusiji, poslední osadu tím směrem, tu už ne. Azir spí na tmavě zeleném morušovém loži. Tam na tom malém vršku, co se opírá o Mojžíšovu horu, se tyčí rozvaliny kláštera. Ten poustevnický útulek založil sám svatý apoštol Tomáš. Kameny na té hromadě trosek mají na sobě zajímavé nápisy. Některé pocházejí z doby Seleukovců a pro archeologa to jsou vzácné exempláře. Antiochie, kdysi vládkyně světa, prostírala se v tehdejší době až k moři. Všude jsou tu starobylosti roztroušeny po holé zemi jak na výstavě, nebo stačí, aby hledač pokladů se jednou rozmáchl rýčem, a vrhnou se mu v ústrety. Gabriel už za těch pár týdnů shromáždil v domě spoustu takových drahocenných trofejí. Nezabývá se tu skoro ničím jiným než tímhle

lovem. Přesto mu až dosud nějaký ostych brání, aby vylezl na pahorek se svatotomášskou zříceninou. (Střeží ji velicí hadi, měděně zbarvení a s korunkou na hlavě. Všem mužům, kteří si odtamtud chtěli ty posvátné kameny odvléct na stavbu domku, přirostl ten náklad ke hřbetu, a rouhači si jej museli vzít s sebou do hrobu.) Kdo mu vypravoval tuhle historku? V pokoji jeho matky, který je teď Juliettiným pokojem, sedávaly kdysi staré ženské s podivně pomalovanými tvářemi. Nebo si snad i tohle jen namlouvá? Je možné, že by matka v Yoghunluku a matka v Paříži byla táž žena?

Gabriel vešel už dávno do tmavého listnatého lesa. Do horského svahu se zařezává strmá širá průrva stoupající vzhůru. Říká se jí Drnáková strž. Bagratjan vystupuje po pastevecké stezce, která se namáhavě prodírá hustým podrostem, a najednou ví: Všechna prozatímnost skončila. Nadchází rozhodnutí.

Prozatímnost? Bagratjan je osmanský důstojník, příslušník zálohy jednoho dělostřeleckého pluku. Na čtyřech frontách svádějí turecké armády boj na život a na smrt. Na Kavkaze proti Rusům. V mezopotámské poušti proti Angličanům a Indům. Na Galipolském poloostrově se vylodily australské divize, aby spolu se spojeneckými loďstvy dobyly bránu k Bosporu. Čtvrtá armáda se v Sýrii a v Palestině připravuje na nový průlom k Suezskému průplavu. Udržet všechny tyhle fronty, to vyžaduje nadlidské úsilí. Enver paša, ten zbožňovaný vojevůdce, při svém šíleně odvážném tažení za kavkazské zimy přišel o celé dva armádní sbory. Všude je nedostatek důstojníků. Nepostačuje válečný materiál. Časy z let 1908 a 1912, pro Bagratjana tak nadějně, jsou tytam. Ittihad, mladoturecký „Výbor pro jednotu a pokrok“, si jen posloužil arménským národem pro své cíle, a pak hned porušil všechny sliby, jimiž se tak dušoval. Gabriel nemá nejmenšího důvodu, aby se nějak dral o možnost dokázat své vlastenecké udatenství. Všechno je dneska úplně jinak. Má za ženu Francouzku. Mohl by být tedy nucen táhnout do boje proti národu, který miluje, kterému je zavázán nejvyšší vděčností, se kterým je spjat svým manželstvím. Přesto se v Aleppu ohlásil u vojenské správy svého pluku. Byla to jeho povinnost. Jinak s ním mohli nakládat jako se zběhem. Jenže se kupodivu zdá, jako by plukovník na vojenské správě žádné důstojníky nepotřeboval. Studuje Bagratjanovy papíry s pronikavou důkladností, a pak ho pošle pryč. Ať prý řekne své bydliště, z něho ať se nevzdaluje a čeká, až ho povolají. Tohle se stalo v listopadu. Teď

užů bude konec března, a povolávací rozkaz z Antiochie doposud nepřišel. Je za tím vším nějaký úmysl, jehož se nelze dověpit, nebo prostě jen zmatek v osmanském vojenském úřadování, kterého se zrovna tak nelze dopádit? V té chvíli však Gabriel jako by právě přišel neomylně na to, že ještě dnes se shůry snese rozhodnutí. V neděli chodí pošta z Antiochie, nejen dopisy a noviny, ale i vládní příkazy z kaymakamlíku obcím a poddaným.

Gabriel Bagratjan myslí jen na rodinu. Všechno je spleť. Kdyby šel do války, co asi bude s Juliettou a se Štěpánem? Leccos mluví pro to, aby zůstali v Yoghunluku. Julietta je nadšena domem, zahradou, hospodářstvím, pěstováním ovoce i růží. Úloha vládkyně nad takovou usedlostí jí očividně dělá dobře. Spolehlivých a vážených lidí je tu také dost. Starého lékaře Altuniho a podivínského lékárníka Grigora zná Gabriel ještě z dětství. A pak je tu ještě vardapet Ter-Hajkazun, yoghunlucky arcikněz a správce řehořského vikariátu v celém obvodu Süce. A také protestantský pastor Harutjun Nochudjan z Bitiasu, a ještě nějací ti učitelé a pár dalších významných lidí. Pokud jde o ženy, tady musí být člověk trochu shovívavý. Když veškerá ta honore poprvé zavítala do Bagratjanovic vily, prohlásil Gabriel Juliettě, že na takový den ani v nějakém provenzálském městě nesežene člověk nikoho lepšího než tady na syrském pobřeží. Julietta tu poznámku vzala na vědomí a vůbec nezahrnula posměchem všechno, co je arménské, orientální, ačkoliv jindy muže takovými pošklebky zrovna mučí. Od té doby se takové večírky častokrát opakovaly. I dnes, na tuhle březnovou neděli, jej pořádají. Gabriel má radost, že je Julietta tak vlídná. Jenže všechna tahle přízeň nic nemění na tom, že pokud tu žena a syn zůstanou sami, budou odříznuti od světa.

Drnáková stráž už je za Bagratjanem, a on v téhle věci nemá o nic víc jasno. Vyšlapaná pěšina míří na sever a ztrácí se v jahodníkových a pěnišníkových křoviscích na horském hřbetu. Těhle končíně Mojžíšovy hory říkají horalé Damlacik. Gabriel všechna ta jména ještě zná. Damlacik nedosahuje nijakých výšin, které by stály za řeč. Oba vrcholky na jihu se tyčí do osmi set metrů. Tvoří nejzazší vyvýšeniny horstva, které pak znenadání neuspořádaně v obrovitých haldách spadá do orontské nížiny, jako kdyby se náhle ulomilo. Tady, na severu, kde se náš promenující zrovna pídí po cestě, je Damlacik nižší. Svažuje se do jakéhosi sedlovitého zářezu. To je nejužší místo celého pobřežního pohoří, útlý pás Mojžíšovy hory. Náhorní pla-

nina se tu úží až na pár set metrů, a skalní změt' příkrého úbočí se tu vypíná daleko dopředu. Gabriel je přesvědčen, že tady zná každý kámen a každé křovisko. Ze všech obrazů z dětství se mu tohle místo vstíplilo do paměti nejhluběji. Tytéž pinie tu rozvírají své slunečníky a vztyčují klenbu svého háje. Tentýž jehličnatý lesík se tu načepýřeně plazí po kamenité půdě. Břečťan a jiné popínavé rostlinstvo jak náhrdelník obklopuje okrouhlou skupinu bílých balvanů, jež jako nějaké obrovité veličiny jakéhosi přírodního senátu přeruší svou poradou, jakmile se ozvou kroky vetřelcovy. Vlaštovčí nárůdek přichystaný k cestě zacvrliká tichem. Vzrušený rej v tom zelenavém vnitrozemském vzdušném jezeře. Jako by to byli temní pstruzi. Prudké rozvírání a skládání křídel vypadá, jako kdyby někdo pomrkával.

Gabriel ulehne na travnaté místočko a ruce si založí pod hlavou. Už předtím dvakrát zlezl Mojžíšovu horu, aby se shledal s těmihle piniemi a skalisky, vždycky ale sešel ze správné cesty. Už si tenkrát myslel, že ani neexistují. Ted' unaveně zavře oči. Kdykoliv se člověk vrátí na stará známá místa, na která se díval vnitřním zrakem, vášnivě se na něj vrhnou duchové, jež tam navrátilce kdysi zplodil a zanechal. I na Bagratjana se ted' vrhají duchové jeho chlapectví, jako kdyby tu pod piniemi a skalami té vábivé pustiny věrně na něj čekali třiadvacet let. Jsou to duchové náramně bojovní. Divé přeludy každého arménského kluka. (Jak by mohli být jiní?) Krvavý sultán Abdülhamid vydal výnos proti všem křesťanům. Prorokovi psi, Turci, Kurdové, Čerkesové, se sbíhají pod zeleným praporem, aby se vydali za masakry. Jenže nepřítelé si neuvědomili, že je tu Gabriel Bagratjan. Sjednotí svůj lid. Dovede jej do hor. S nevídaným hrdinstvím odrazí přesilu a zažene ji na ústup.

Gabriel se tomu dětinskému fantazírování nebrání. Je sice Pařížan, manžel Juliettin, učenec, důstojník, který ví, co to je moderní válčení, a nedávno se málem odebral splnit svou povinnost tureckého vojáka – je zároveň však chlapec, který se s prastarou pokrevní záští vrhne na úhlavního nepřítele svého kmene. Sny každého nedospělého Arména. Sice jen na chvíličku. Ale Gabriel se podiví a ironicky se usměje; až potom usne.

Gabriel Bagratjan prudce vstane, trochu vylekaně. Někdo ho upřeně pozoroval, když spal. Nejspíš dost dlouho. Dívá se do tiše žhnoucích očí syna Štěpána. Zmocní se ho nepříjemný, i když ne zcela zřetelný pocit. Když otec spí, nemá ho syn takhle co překvapovat. Tím se porušuje jakýsi hluboce zakořeněný obyčej. Vloží do svých slov hrst přísnosti:

„Co tu děláš? Kde je monsieur Avagjan?“

Teď jako kdyby i Štěpán zkoprněl, že přistihl otce, jak spí. Neví, co počít s rukama. Pootevře plné rty. Má na sobě stejnokroj francouzského gymnazisty. Říká a pošukává se při tom za sako:

„Mamá mi dovolila, abych si vyšel sám. Monsieur Avagjan má dnes volno. V neděli se přece neučíme.“

„Tady nejsme ve Francii, Štěpáne, ale v Sýrii,“ vysvětluje mu otec významně. „Příště mi po horách bez dozoru nepolezeš.“

Štěpán se na otce napjatě zadívá, jako by kromě téhle drobné důtky čekal ještě na nějaké důležitější pokyny. Ale Gabriel už neřekne nic. Zmocní se ho jakési divné rozpaky. Připadá si, jako by byl teď se synem poprvé vůbec sám. Co jsou v Yoghunluku, skoro se o něj nestaral a vídá ho povětšinou jen u stolu. V Paříži a někdy o prázdninách chodíval se Štěpánem na procházky ve dvou. Jenomže je člověk v Paříži, v Montreux nebo v Chamonix takhle někdy opravdu jen ve dvou? Ten jasný vzduch na Mojžíšově hoře však jako kdyby byl nějaký katalyzační prvek, který je navzájem sblížuje tak, že něco podobného dosud nepoznali. Gabriel jde první, jako vůdce, který zná všechny důležité body. Štěpán jde za ním, pořád ještě nemluvný a plný očekávání.

Otec a syn v Orientě! To se dá jen stěží porovnávat se vztahem, jaký k sobě mají rodiče a děti v Evropě. Kdo vidí otce, vidí Boha. Neboť takový otec je poslední článek nepřetržitého řetězu předků, který spojuje člověka s Adamem a tím s počátkem všeho stvoření. Leč i ten, kdo vidí syna, vidí Boha. Neboť takový syn je nejbližší článek řetězu, který spojuje člověka s Posledním soudem, s koncem všech věcí a s vykoupením. Může snad vztahu tak posvátnému nevévodit ostych a málomluvnost?

Otec se odhodlá k vážné rozmluvě se vším všudy:

„Čemu se teď učíš s panem Avagjanem?“

„Před časem jsme začali s řeckým čtením, papá. A taky se učíme fyziku, dějepis, zeměpis.“

Bagratjan zvedne hlavu. Štěpán mluví arménsky. Ptal se ho snad také arménsky? Obyčejně spolu mluví francouzsky. Synova arménská slova otce podivně dojmou. Uvědomí si, že ve Štěpánovi vidíval daleko spíš francouzského než arménského chlapce.

„Zeměpis,“ opakuje. „A který světadíl právě probíráte?“

„Zeměpis Malé Asie a Sýrie,“ podává Štěpán horlivě hlášení. Gabriel souhlasně pokývá hlavou, jako kdyby ani nic chytřejšího neočekával. Potom, myšlenkami spíše někde jinde, pokusí se debatu zakončit nějak pedagogicky:

„Dokázal bys nakreslit mapu tady Mojžíšovy hory?“

Štěpána taková otcovská důvěra nesmírně blaží:

„Ó ano, papá! Ve svém pokoji máš ještě viset mapu strýčka Avetise, Antiochii a pobřeží. Musí se zvětšit měřítko a doplnit všechno, co na ní chybí.“

To je naprosto správné. Gabriel na chvíli pocítí nad Štěpánem radost. Ale pak mu myšlenky zalétnou jinam, k povolávacímu rozkazu, třeba je už na cestě, možná se ještě povaluje někde na některém tureckém stole v Aleppu nebo dokonce v Istanbulu. Mlčenlivé putování. Štěpánova duše ve střehu čeká na nové oslovení. Tak tady je papá doma. Dychtí po historkách z otcova dětství, po těch tajemnostech, o nichž mu vyprávěli tak zřídka. Jenže otec jako by mířil za čímsi zcela určitým. A už se před ním rozevírá podivná terasa; tak tedy k té směřoval. Dodaleka vyhřezlá z Hory strmí kamsi do prázdna. Mocná skalní paže ji pozdvihuje v roztažených prstech jako nějakou mísu. Je to skalní plošina posetá kamením, velmi prostorná, vešly by se na ni dva domy. Mořské bouře ovšem, ty tu mají snadnou práci; nestrpí tu víc než pár keřů a jedno kožnaté agáve. Ten vznášivý plochý převis vyčnívá tak daleko, že kdyby se z jeho nejzazšího okraje vypínajícího se ve čtyřsetmetrové výši nad mořskými hlubinami vrhl nějaký sebevrah, zmizel by ve vodě, aniž by jej zranil jediný pobřežní útes. Štěpán, ještě chlapec, se hned chystá rozběhnout k okraji plošiny. Ale otec jej vehementně strhne zpátky a křečovitě mu sevře ruku. Volnou pravicí ukazuje do různých světových stran.

„Tamhle na severu bychom mohli vidět alexandretský záliv, nebýt v cestě Rás el-Chinzír, Vepřový mys. A na jihu ústí Orontu; jenomže Hora se obloukem stáčí...“

Štěpán bedlivě sleduje otcův ukazovák, který opisuje polokruh

vzkypělého moře. Ale to, na co se zeptá, nemá s popisováním krajiny nic společného:

„Vážně chceš do války, papá?“

Gabriel vůbec nevnímá, že pořád ještě úzkostně svírá Štěpánovu ruku.

„Ano! Čekám každým dnem rozkaz.“

„A to musíš?“

„Jinak to nejde, Štěpáne. Všichni turečtí záložní důstojníci musí narukovat.“

„Ale my přece nejsme Turci. A proč tě tedy nepovolali rovnou?“

„Prý toho času nemá dělostřelectvo dost děl. Až postaví nové baterie, povolají všechny záložní důstojníky.“

„A kam tě pošlou?“

„Spadám pod čtvrtou armádu v Sýrii a v Palestině.“

Gabriela Bagratjana utěšuje pomyšlení, že nejspíš bude na nějakou dobu odvelen buď do Aleppa, nebo do Damašku nebo do Jeruzaléma. Možná by přece jen šlo nějak zařídít, aby vzal Juliettu a Štěpána s sebou. Štěpán jako by uhodl, co otce trápí:

„A co my, papá?“

„To je právě to...“

Chlapec horoucně vpadne otci do řeči:

„Nech nás tady, papá, prosím tě, nech nás tady! Mamá se přece v našem domě taky docela líbí.“

Tímhle ujištěním chce Štěpán zaplašit tatínekův neklid, že mamá pociťuje všechno jinak; je tu přece jen cizinka. Chlapec má jemný smysl pro to, jak se v manželství jeho rodičů sváří oba světy.

Ale Bagratjan přemítá:

„Bylo by asi nejlíp, kdybych se pokusil dopravit vás přes Istanbul do Švýcarska. Bohužel se válčí už i v Istanbulu...“

Štěpán zatne pěsti do hrudi:

„Ne, do Švýcarska ne! Nech nás tady, papá!“

Gabriel užasle pohlédne na chlapce; jeho oči úpěnlivě prosí. To je zvláštní! Tohle dítě vůbec nepoznalo vlast jeho předků, a přesto je s ní hluboce spjato. Co je živé v Gabrielovi, přichylnost k téhle hoře Bagratjanova rodu, to Štěpán, ačkoliv se narodil v Paříži a je tedy bez jakékoli zkušenosti vlastního citu, zdědil ve své krvi. Gabriel obejmě paží chlapcova ramena, řekne však jenom:

„Uvidíme.“

Když se znovu vyšplhají na náhorní planinu Damlaciku, dolehne k nim z Yoghunluku ranní zvonění. Cesta do údolí trvá slabou hodinu. Musí si pořádně pospíšet, aby stihli alespoň druhou půli mše.

V Aziru, bourcové vsi, potkají Bagratjanovi jen pár lidí; dostane se jim od nich ranního pozdravu:

„Bari lujs! – Dobré světlo!“ Obyvatelé Aziru chodí na bohoslužby do kostela v Yoghunluku. Mají to do tohohle ohniska celého kraje pouhých patnáct minut. Před některými domovními dveřmi jsou rozloženy stoly a na nich rozměrná prkna. Na prknech, jako kdyby byla po nich rozmazána, jsou vyložena vajíčka bource morušového, bělavá hmota, která se na slunci zvolna probouzí k životu. Štěpán se od otce dovídá, že dědeček Avetis byl synem hedvábníkovým; už za raného mládí začal svou kariéru tím, že odjel do Bagdádu a nakoupil tam bourcovou líheň.

V půli cestě do Yoghunluku je mine starý četník Alí Násif. Ten důstojný saptieh je jedním z deseti Turků, kteří už dlouhá léta žijí ve vesnicích s Armény, a v poklidu a přátelství. Vedle něho stojí za zmínku ještě pět podčetníků, ti spolu s ním jsou místní strážníci, jenomže je často vyměňují, kdežto on se ze svého místa nehne, neochvějný jako Mojžíšova hora. Jinak je tu už jen jeden sultánův místodržící, hrbatý listonoš s rodinou, co o středách a nedělích nosí poštu z Antiochie. Alí Násif je dneska celý nějak vzrušený a ustaraný. Jako kdyby ten střapatý funkcionář osmanské vrchnosti měl nějak moc úředně napilno. Tvář rozrytá jizvami od neštovic se mu pod prašivou pudlovkou vlhce leskne. Výbojně vyhlížející jezdecká šavle se mu otlouká o vyzáblé nohy do O. Jindy když potká Bagratjana efendiho, vždycky se uctivě postaví do pozoru; dneska jen zhurta zasalutuje, zatváří se však rozpačitě. Tahle změna v jeho chování je Bagratjanovi tak nápadná, že se za ním ještě hodnou chvíli dívá.

Po yoghunluckém kostelním náměstí pospíchá už jen pár opozdilců, kteří to sem mají daleko a omeškali se. Ženy s pestře vyšívanými šátky na hlavě a v nabíraných sukních; muži oblečení v šalvárech, kalhotách podobných pumpkám, a přes ně v entari, kaftanovitém kabátku. Tváře mají vážné a zahloubané. Slunce už má letní vydatnost a vápenně bílé domky v něm svítivě září. Většina jich je jednobarevných a čerstvě natřených: fara Ter-Hajkazunova, dům lékařův, dům lékárníkův, velká obecní budova, která patří zazobanému muhtarovi, představenému yoghunlucké oblasti Tovmasi Kibusjanovi. Kostel

Sboru svatých andělů stojí na rozložitě podezdívce. K portálu vedou schody. Avetis Bagratjan, jenž kostel založil, dal jej ve zmenšeném měřítku postavit podle proslulé národní svatyně, která stojí na Kavkaze. Z otevřené brány se rozléhá sborový zpěv doprovázející mši. Nad hlavami hustého zástupu je vidět v temnotě oltář osvětlený září svíc. Zlatý kříž na zadním díle Ter-Hajkazunova rudého ornátu se blyštivě leskne.

Gabriel a Štěpán vejdou portálem. Samvel Avagian, vychovatel, oba zastaví. Už na ně netrpělivě čeká:

„Jděte napřed, Štěpáne,“ pokyne svému žákovi. „Matka na vás čeká.“

A když se Štěpán ztratí v bzučícím zástupu, prudce se otočí k pánovi:

„Jen vám chci říct, že si byli pro vaše pasy. Pro cestovní i vnitrozemský. Přišli tři úředníci z Antiochie.“

Gabriel se pozorně zadívá do studentovy tváře: patří k životu rodiny již pár let. Do tváře arménského intelektuála. Na vysoké, poněkud ustupující čelo. Do bdělých, hluboce ustaraných očí za brýlemi. S výrazem nepřestavné odevzdanosti do vůle osudu a zároveň výrazným rysem výbojného odhodlání v kterýkoliv okamžik odrazit protivníkův úder. Teprve po notně dlouhém a podrobném průzkumu tohohle obličje položí Bagratjan otázku:

„A co jste udělali?“

„Madam úředníkům všechno vydala.“

„I vnitrozemský pas?“

„Ano, cestovní pas i tezkere.“

Gabriel Bagratjan sejde po schodech, zapálí si cigaretu a zamyšleně vdechne párkrát kouř. Vnitrozemský pas je něco jako výnos, který tomu, kdo jej vlastní, zaručuje volný pohyb po všech provinciích osmanské říše. Bez tohohle kousku papíru nemá sultánův poddaný teoreticky ani právo odejít z jedné vesnice do druhé. Gabriel odhodí cigaretu a jedním prudkým pohybem se narovná:

„To znamená jen to, že dneska nebo zítra mě povolají k mému útvaru do Aleppa.“

Avagian sklopí pohled na vyschlou hlubokou stopu po kole, kterou po sobě v jílu kostelního náměstí zanechal nedávný déšť.

„Nemyslím, že by to znamenalo povolání do Aleppa, efendi.“

„To přece nic jiného znamenat nemůže.“

Avagjan teď mluví docela tiše:

„Já musel svůj pas odevzdat taky.“

Bagratjan spěšně utne vzrůstající se smích:

„To znamená, že musíte k odvodu do Antiochie, milý Avagjane. Tady přestávají žerty. Ale buďte klidný. Zkrátka za vás ještě jednou zaplatíme vojenskou daň. Já vás potřebuju pro Štěpána.“

Avagjan pořád ještě nevzhlédl od stopy po kolejkách:

„A kdybych byl sebestradší – doktor Altuni, lékárník Grigor, pastor Nochudjan už určitě na vojnu nemusí. A jim tezkere sebrali taky.“

„Víte to jistě?“ oboří se na něj Gabriel. „Kdo jim ho sebral? Z kterého byli úřadu? Jaké důvody jim řekli? A vůbec, kde teď jsou ti vašnostové? Mám sto chutí vzít si je stranou na slovíčko.“

Dostane se mu odpovědi, že úředníky doprovázel oddíl četníků na koních a že už před půl druhou hodinou odchvátali někam na Suce. Určitě měli na seznamu jen významné lidi, obyčejný sedlák nebo řemeslník přece žádné tezkere nemá, nanejvýš tak povolení na trh do Antiochie.

Gabriel přerázuje několikrát sem a tam, domácího učitele při tom ignoruje. Teprve posléze ho vybidne: „No, jen jděte do kostela napřed, Avagjane, přijdu hned za vámi.“

Jenže nemá ani pomyšlení, aby byl při tom, co ještě ze mše zbývá, i když prudké vlny sborového zpěvu se teď vzdouvají ještě silněji. Zvolna se ubírá přes náměstí, hlavu má přemítavě nakloněnou ke straně, jde kousek ulicí, pak z ní odbočí, tam kde se od ní odděluje cesta k vile. Do domu však nevejde; zastaví se u stájí a dá si osedlat jednoho z koní; bývali pýchou bratra Avetise. Měl by s ním jet Kristapor; jenže ten tu není. Vezme si tedy štolbu. Ještě přesně neví, co udělá.

Ale pojede-li zčerstva, může být k polednímu v Antiochii.

Antiochijský hükümet, jak se také říká kaymakamově konaku, je pod vrškem s městskou pevností. Budova ukoptěná, ale rozlehlá, neboť kaza Antakya je jednou z nejlidnatějších syrských provincií.

Gabriel Bagratjan nechal sloužícího s koňmi u orontského mostu; teď už hodnou dobu čekal v jedné velké kanceláři v konaku. Doufal, že ho přijme sám kaymakam, poslal mu přece svou navštívenku. Turecká úřadovna, takové Gabriel náramně dobře znal. Na vlhké stěně, z níž se oddrolovala omítka, neumělý olejotisk s podobiznou sultánovou a pár zarámovaných průpovědí z koránu. Téměř všechny okenní tabulky rozbité a poslepované lepicí páskou. Prkenná podlaha šklebící se špinou, celá poplivaná a posetá cigaretovými nedopalky. Za pustým psacím stolem trůnil nějaký subalterní úředníček, zíral kamsi do prázdna a mlaskal. Celé legie tlustých masařek si tu nerušeně pořádaly divoký protivný koncert. Kolem dokola u zdi byly nízké lavice. Čekalo tu pár lidí. Turečtí a arabští rolníci. Jeden z nich se vzdor odpudivému vzezření podlahy na ní pohodlně uvelebil a své široké roucho rozprostřel kolem sebe, jako by chtěl z toho všeho neřádu obsáhnout co nejvíc. Nakyslý juchtovitý pach po potu, studeném tabáku, po lenosti a bídě sálal celou místností. Gabriel věděl, že kanceláře vrchností mají u různých národů vždycky svůj příznačný pach. Všem ale byly společné tyhle výpary strachu a odevzdanosti, s níž všichni malí lidičkové přijímají státní moc jako řádění přírody.

Strakatý dveřník jej s blahosklonným opovržením konečně dovedl do menší jizby, která se od ostatních místností odlišovala neporušenými okenními tabulkami, tapetami, psacím stolem obloženým spisy a jakous takous čistotou. Na zdi nevisela podobizna sultánova, nýbrž velká fotografie Envera paši na bujném oři. Gabriel měl před sebou mladšího člověka s nazrzlými vlasy, pihami a anglickým knířečkem. Nebyl to kaymakam, nýbrž müdür, který měl na starosti všechny záležitosti pobřežní oblasti, nahiye Süce. Nejnápadnější na müdürovi byly jeho předlouhé, pečlivou manikúrou udržované nehty. Na sobě měl šedý oblek, který jako by i na tu jeho drobnou vyzáblou postavu byl trochu moc těsný, k němu rudou kravatu a kanárkově žluté šněrovací boty. Bagratjan měl hned jasno: Soluň! V Soluni se zrodilo mladoturecké národní hnutí, zavlá záliba ve všem západním,

nezměrné uctívání všech odrůd evropského pokroku. Nebylo pochyb, že müdür patří mezi přívržence, možná dokonce mezi členy Ittihadu, onoho tajemného Výboru pro jednotu a pokrok, který teď v chalífově říši neomezeně vládl. Vůči návštěvníkovi projevil kromobyčejnou zdvořilost a dokonce k psacímu stolu přisunul i židli. Zanícenýma očima s vypelichanými víčky, jaká mívají zrzavci, díval se většinou někam za Bagratjana. Ten znovu a poněkud už důrazněji vyslovil svoje jméno. Müdür lehce přikývl.

„Veleváženou rodinu Bagratjanovu známe.“

Nelze nepřiznat, že jeho gesta i slova na Gabriela zapůsobila příjemným dojmem. Jeho hlas nabyl značně na jistotě.

„Několika občanům u nás, mezi nimi také mně, byly dnes odebrány pasy. To nařídil váš úřad? Víte o tom?“

Müdür chvíli přemítal a listoval v aktech, aby tak dal najevo, že při takovém návalu povinností si nemůže hned vzpomenout na každou maličkost. Konečně mu jaksi svitlo:

„Ach ano! Jistě! Vnitrozemské pasy! Nejde tu o nějaké svévolné nařízení kazy, nýbrž o výnos Jeho Excelence pana ministra vnitra.“

Teď našel potištěný list papíru a položil jej před sebe. Jako že je ochoten, kdyby tu snad stávalo takové přání, slovo od slova přecházel výnos ministra Talata beje. Gabriel se zeptal, zda je to nějaké všeobecné opatření. Odpověď byla vyhýbavá. Široké lidové vrstvy to sotva nějak postihne, ježto vnitrozemské pasy vlastní většinou pouze zámožnější kupci, obchodníci a podobné osoby. Bagratjan upřel oči na dlouhé müdürovy nehty:

„Trávil jsem život v cizině, v Paříži.“

Úředník znova lehce přikývl:

„To my víme, efendi.“

„Takže nejsem moc zvyklý na omezování osobní svobody...“

Müdür se shovívavě pousmál:

„Proč tohle tak přeceňovat, efendi. Máme válku. Dneska se ostatně i němečtí, francouzští, angličtí občané musí podvolovat leccemus, na co nebyli zvyklí. Nikde v Evropě to dnes není jiné než u nás. A také prosím uvažte, že jsme tu v týlovém prostoru čtvrté armády, tedy na válečném území. Jistý dozor nad pohyby obyvatelstva je bezpodmínečně nutný.“

To byly důvody tak zřejmé, že se Gabrielovi ulevilo. Co se přihodilo dnes ráno a co jej vyhnalo do Antiochie, najednou pozbylo svého

ostří. Stát se musí chránit. Člověk pořád slyší to a ono o špiónech, o zrádcích, o zběžích. Z yoghunluckého zápeci se takováto opatření nedají správně posoudit. I další мүдүровы vývody byly takové, že nemohly nerozptýlit Arménovu těkavou nedůvěru. Ministr prý sice dal pasy odebrat, to ovšem neznamená, že v případech, které vyžadují zvláštní ohledy, nemohou být případně vystaveny doklady nové. Příslušnou úřadovnou je tu viláyet v Aleppu. Gabriel Bagratjan přece ví, že Jeho Excelence válí Celal bej je ten nejlaskavější a nejspravedlivější guvernér v celé říši. Podá-li si žádost, zdejší úřad ji zajisté doporučí a postoupí do Aleppa. Мүдүр se přerušil:

„Pokud se nemýlím, efendi, vy jste nevoják...“

Gabriel jej stručně informoval, jak se věci mají. Ještě včera by byl možná žádal o přezkoumání, proč jej dosud nepovolali k útvaru. Před několika hodinami se ale všechno naprosto změnilo. Pomyšlení na válku, na Juliettu, na Štěpána jej drtilo. Pocit povinnosti, kterou jako turecký důstojník má, se rozplýval. Teď už doufal, že na něho u útvaru v Aleppu zapomněli. Už vůbec na sebe nehodlal nijak upozorňovat. Bylo mu ovšem nápadné, jak dobře úřady v Antiochii vědí o všem, co se ho týká.

Мүдүровы zanícené oči se na něj spokojeně upřely:

„Tak tedy, jste vlastně voják, řekněme na dovolené. Tím ovšem nějaké tezkere nepřipadá pro vás v úvahu.“

„Ale žena a syn...“

Když Gabriel vyřkl tahle slova, která мүдүр nemohl úplně pochopit, poprvé se v něm vzedmul rdousivý pocit: Jsme v pasti. V tu chvíli se otevřely dvojité dveře vedoucí do sousední jizby. Vešli dva pánové. Jeden byl nějaký postarší důstojník, druhý bezpochyby kaymakam. Provinční místodržící byl vysoký odulec v šedivém pomačkaném kabátě. Měl popelavou, povadlou tvář člověka s nemocnými játry; visely mu na ní pod očima těžké černohnědé váčky. Bagratjan i мүдүр vstali. Kaymakam si Arména vůbec nevšímal. Tiše udělil svému podřízenému jakýsi pokyn, ležérně pozvedl ruku k fezu a spolu s oním majorem vyšel z kanceláře; co měl toho dne udělat, zřejmě už udělal. Gabriel třeštil oči na dveře, jimiž ti dva odešli:

„On je nějaký rozdíl mezi důstojníkem a důstojníkem?“

Мүдүр si začal na stole uklízet.

„Nerozumím vám, co máte na mysli, efendi?“

„Chci říci, jedná se jinak s Turky a jinak s Armény?“

Müdür jako kdyby se té otázky zrovna zhrzil:

„Před zákonem jsou si všichni osmanští občané rovni.“

To prý je, dodal, největší vymožeností revoluce z roku 1908. Že se udržely ještě některé zvyklosti předchozí doby, mezi nimi třeba to, že osmanský státní národ má ve veřejných institucích a při vojenské službě jistá privilegia, to patří k jevům, jaké nelze sprovodit ze světa prostě z moci úřední. Národy se nemění tak rychle jako ústavy, a reformy lze na papíře provést rychleji než ve skutečnosti. A uzavřel své státnické vývody:

„Válka změní všechno a všude.“

Gabriel pochopil tato slova jako příznivou předpověď. Ale müdür náhle zprudka ucouvl svou pihatou tváří; z ničeho nic se nenávislně zkrřivila:

„Doufejme, že se nestane nic, co by vládu donutilo projevit vůči jistým skupinám obyvatelstva nemilosrdnou přísnost.“

Když Gabriel Bagratjan zahrnul do uličky s antiochijským bazarem, byl už rozhodnut ke dvěma věcem: za prvé nebude litovat obětí, bude-li povolán k útvaru, aby se z vojenské služby vykoupil. A za druhé vyčká konce války v klidu a tichu yoghunluckého domu, nepovšimnut a nerušen. Protože máme přece už jaro roku 1915, a tak do všeobecného příměří už nemůže zbývat víc než pár měsíců. Gabriel počítal tak se zářím nebo s říjnem. Nějakého dalšího zimního tažení se už žádná ze stran neodváží. Do té doby se musí zařídit, jak to jen půjde, a pak se co nejrychleji vrátí do Paříže.

Bazar jej uchvátil. Ten hustý proud, který neví, co je chvat, co je příliv a odliv, který je tak nepodobný ruchu evropských měst, který se s neodolatelnou jednotvárností líně valí kupředu jak čas v ústrety věčnosti. Člověk by si málem myslel, že není v zapadlém provinčním městečku Antakyi, ale někde v Aleppu nebo v Damašku; tak nevyčerpatelné byly oba protikladné proudy bazaru, jež se tu kypivě o sebe otíraly. Turci v evropském odění, se špacírkami a tvrdými límečky, na hlavě fez, kupci a úředníci. Arméni, Řekové, Syřani, ti se zase poznali podle toho, že sice rovněž měli na sobě evropský šat, avšak jinou pokrývku hlavy. A mezi nimi znovu a znovu i Kurdové a Čerkesové ve svých krojích. Většina jich se pyšnila zbraněmi. Vláda totiž, ačkoli se u křesťanských národů dívala s nedůvěrou na každý kapesní nožík, neklidným horským kmenům trpěla i moderní pěchotní pušky, ba dokonce jim je rozdávala. Arabští rolníci z okolí. I několik beduinů

z jihu, v dlouhých zřasených pláštích pouštní barvy, s nádhernými tarbuši, z nichž splývaly hedvábné třásně až na ramena. Ženy v čaršafech, cudných oděvech muslimek. Pak ale také nezahalené, emancipované, v sukních, jaké ponechávaly noze volnost, a v hedvábných punčochách. Tu a tam se v lidské řece objevil osel s těžkým nákladem, beznadějný proletář zvířecího světa, a se svěřenou hlavou předusál kolem. Gabriel si myslel, že se to kolem něho kolébá pořád tentýž osel, a že ho vede za ohlávku tentýž rozedraný chlap. Leč všichni, muži, ženy, Turci, Arabové, Arméni, Kurdové, vojáci v hnědých polních stejnokrojích, osli i kozy, všechno se v té tlačenci stejným rytmem chůze slévalo v těžko popsatelnou jednotlivosť: dlouhý krok, pomalý a kolébavý, se tu nezadržitelně ubíral za cílem, který se nedal rozeznat.

A Gabriel poznával pachy svého dětství. Pach vřícího sezamového oleje, jenž z průdchů v kuchyních vyšlehával do uličky. Pach sekaného jehněčího na česneku, které se v pánvích smažilo na otevřeném ohni. Pach zahrávající zeleniny. A nade vším vítězící pach lidí, kteří v noci spí ve stejných šatech, co mají na sobě přes den.

Poznával i náruživé vyzpěvování pouličních prodavačů: „Já razzák, já kerím, já fattáh, já álím,“ pořád tu ještě horoval chlapec, co nabízel preclíkovitý bílý chléb ze svého koše. „Ó všeživiteli, ó všelaskavý, ó všeotvírající, ó vševědoucí!“ Pořád ještě prastaré halekání velebilo čerstvé datle: „O ty hnědá, hnědá ty z pouště, ó dívko!“ Ani prodavač salátu neustoupil od svého hrdelního tvrzení: „Ad dájim Alláh, Alláh ad dájim.“ Že trvalým statkem je toliko Bůh, že jen Bůh je trvalý, tím se mohl konejšit kupec, když pohleděl na zboží. Gabriel si koupil berazik, krajíček pomazaný hroznovým želé. I na tohle „vlaštovcí jídlo“ se pamatoval z dětství. Ale jen se do něho zakousl, popadl jej hnus, a věnoval to pečivo chlapci, který mu jak u vytržení zíral na ústa. Na pár vteřin až zavřel oči, tak bedně mu bylo po duši. Co se to vlastně přihodilo, že se svět tak docela a naprosto změnil? Tady v téhle zemi se narodil. Tady by tedy měl být i doma. Jenže jak? Ten nezadržitelně stejnoměrný lidský tok v bazaru mu vlastně upíral. Cítil to, i když se ty do sebe pohroužené tváře na něj ani nepodívaly. A ten mladý müdür? Choval se velice korektně a zdvořile. „Velevážená rodina Bagratjanova.“ Jenže Gabriel jako by nyní najednou poznal, že celá ta zdvořilost i s tou veleváženou rodinou byla od začátku až do konce zcela nehorázná. Ba víc než to, byla to zášť,

zášť zahalená do vybroušených forem. A stejná zášť na něj jak příboj dorážela i tady. Pálila ho na kůži, rozdírala mu záda. A skutečně, záda měl plná náhlého strachu jak někdo, koho pronásledují, ač se o něj živá duše nestarala. V Yoghunluku, v tom rozlehlém domě, kde byl sám sebou, tam o tomhle všem vůbec nevěděl. A předtím v Paříži! Tam žil vzdor vši pohodě ve studenu přivandrovalého cizince, který tkví kořeny jinde. Tkví jimi tady? Teprve teď, tady v tom ubohém bazaru ve své domovině, si dokázal zplna uvědomit, jak naprostá je jeho pozemská cizota. Armén! Prastarou krev prastarý národ má v sobě. Jenže proč jeho myšlenky promlouvají častěji francouzsky než arménsky, tak jako třeba teď? (A přece mu dneska ráno zjevně udělalo radost, když mu jeho syn odpověděl arménsky.) Krev a národ! Poctivost! Nejsou i to pouhé prázdné pojmy? V každém věku si lidé koření trpký pokrm svého života jinými idejemi, aby ho mohli trávit ještě hůř. Jeho pohledu se najednou naskytla postranní ulička bazaru. Stáli tam před svými krámkami a stánky ponejvíce Arméni: směnárníci, obchodníci s koberci, klenotníci. Tak tohle jsou jeho bratři? Ty obmyslné tváře, ty mihotavé oči, co číhají na zákazníka? Ne, za takové bratrství pěkně děkuje, všechno se mu v nitru něčemu takovému vzpíralo. Jenže byl snad starý Avetis Bagratjan kdysi něčím jiným, lepším než takovýmhle bazarovým obchodníčkem, i když snad většího rozhledu, nadanějším, ráznějším? A neděkuje on sám jen a jen dědovi za to, že nemusel být takovým jako dědeček a jako tihle tady? Šel a třásl se odporem. Uvědomoval si přitom, že veliký svízel jeho života spočívá v tom, na jak mnoho věcí se už dívá Juliettinými očima. Nebyl tedy jen vůči světu, ale i vůči sobě cizincem, jen se potkal s lidmi. Kriste Pane, copak nelze být prostě jen člověkem? Zbaveným tohohle ukoptěného, nepřátelského hemžení, tak jako dnes ráno na Mojžíšově hoře?

Nic tak neдрásalo nervy jako tahleta zkouška vlastní skutečnosti. Gabriel prchal z Uzunu çarşı, Dlouhého trhu, jak se bazar jmenoval turecky. Ten nepřátelský rytmus už nemohl snést. Octl se na náměstíčku, které tvořily novější stavby. Vystupovala z nich pěkná budova, hamam, parní lázeň, taková, jaké se v Turecku poněkud plýtvavě všude zřizují. Aby zašel za starým agou Rifatem Bereketem, na to bylo ještě příliš brzy. A protože neměl ani chuť poctit návštěvou některou ze zdejších pochybných jídelních špeluněk, zašel do lázeňského domu.

Dvacet minut strávil ve velkém potním sále, v oblacích zvolna stoupajících vzhůru, jež jako by strašidelně unášela do dálky nejen ostatní lázeňské hosty, ale i jeho vlastní tělo. Bylo to jako taková malá smrt. Cítil, že významu tohoto dne se nedobere. Kapky stékaly po jeho vzdáleném těle a s nimi i namáhavá víra, na niž až dosud tak lpěl.

V chladné vedlejší místnosti si lehl na jednu z prázdných pryčů, aby se podrobil obvyklé proceduře. Připadalo mu, jako by byl teď ještě víc nahý, dá-li se to tak říci, než předtím v páře. Vrhł se na něho lázeňský pomocník a podle všech pravidel umění, neboť to opravdu bylo umění, mu začal hnisť svaly. Trylkovými údery mu hrál na trup jako na cimbál. K tomuhle doprovodu si supavě pobzukoval. Na vedlejších pryčnách bylo podobně obděláváno několik tureckých bejů. Se slastným sténáním se poddávali hněvné horlivosti lázeňských pomocníků. Do toho – v přestávkách mezi bolnými vzdechy – vedly ty hlasy jakousi přerývanou debatu. Gabriel ji nejdřív nechtěl poslouchat. Ale ty hlasy ztékaly pobzukování jeho mučitele a neodbytně se vnucovaly jeho sluchu. Byly tak nesmírně osobité a tak velice se odlišovaly jeden od druhého, že Gabrielovi se zdálo, jako by ty hlasy zrovna viděl.

Hlas první, tučný bas. Bezpochyby povaha sebevědomá, již záleželo na tom, vědět všechno, co se kde děje, a pokud možno ještě předtím, než se to dozvědí příslušní úředníci. Tenhle přívrženec informovanosti měl své tajné zdroje:

„Angličani ho v torpédovém člunu vyslali z Kypru na pobřeží... U Oslaky to bylo... Ten chlap přivezl peníze a pušky a sedm dní rozeštvával vesnici... Saptiehoové samozřejmě neměli o ničem poněť... Dokonce vím, jak se jmenuje... Kjoškerjan, tak se jmenuje to nečisté prase...“

Hlas druhý, vysoký a vystrašený. Nejspíš nějaký postarší, mírumilovný mužik, kterému se přiči věřit v jakékoliv zlo. Jeho hlas byl jaksi menšího vzrůstu než ostatní a vzhlížel k nim. Pro své slastné vzdychání používal jako libreto vznešené verše koránu:

„Lá iláha ilá‘lláhu... Bůh je veliký... To nejde... Možná to ani není pravda... Lá iláha ilá‘lláhu... Ono se toho namluví... Asi to budou jenom řeči...“

Tučný bas pohrdavě:

„Mám velice vážné dopisy jedné vysoce postavené osoby... jednoho věrného přítele...“

Hlas třetí. Řízný chrochtavec a hospodský politikař, který byl zřejmě bez sebe radostí, že ve světě jde všechno chvíli hot a pak zas čehý:

„Tohle si přece už nemůžeme nechat líbit... S tím se už musí skoncovat... Co dělá vladař?... Co dělá Ittihad?... Celé neštěstí je v branné povinnosti... Oni té pakáži dali ještě zbraně... A teď se starejte, jak jim zatnout tipec... Válka... já už si týdny mohu zrovna plíce vymluvit...“

Hlas čtvrtý, obtížený starostmi:

„A co Zeitun?“

Smířlivý mužík:

„Zeitun? Jak to?... Všemohoucí... Co se děje v Zeitunu?“

„V Zeitunu?... Ta zpráva je vyvěšená v čítárně hükümetu... Každý se může přesvědčit...“

Informovaný hlas:

„Tyhle čítárny, co je všude zavedli němečtí konzulové...!“

Z nejbzdálenější pryčny je přerušil hlas pátý:

„Čítárny jsme si zavedli sami.“

Temný dým nepochopitelných nárazek: „Kjoškerjan... Zeitun... Tomu se musí udělat rázný konec.“ Ale Gabriel pochopil, i když nerozuměl jednotlivostem. Co se mu lázeňský pomocník zavrtával pěstmi do ramen, dorážely mu pronikavé turecké hlasy do uší jak voda. Jaká trapná hanba! On, který ještě docela nedávno v bazaru přecházel kolem arménských obchodníků s výrazem odporu v očích, cítil se teď zodpovědný za osudy tohoto lidu, ba spjatý s ním.

Pán na nejbzdálenější pryčně se mezitím hekavě zvedl. Popadl svůj burnus, co mu sloužil za koupací plášť, a přikolébal se doprostřed místnosti. Gabriel viděl jenom, že je pořádně vysoký a tlustý. Byl zřejmě zvyklý mluvit souvisle, a ostatní zas ho bez odporu poslouchat; z toho Gabriel usoudil, že to je někdo hodně mocný:

„Lidi jsou k vládě nespravedliví, politika se nedá dělat jenom netrpělivostí. Všechno je docela jinak, než si namlouvá leckterý prost'áček, co nic neví. Smlouvy, kapitulace, ohledy, cizina! Mohu ctěným bejům důvěrně sdělit, že ministerstvo války i sama Jeho Excelence Enver paša vydali rozkazy vojenským místům, aby melun ermeni milleti, zrádné Armény, odzbrojila, tedy aby všechny, co už narukovali, stáhla ze služby na frontě a použila jen k poďradné práci. Na stavbu silnic nebo jako nosiče. Takhle to je! Ale nemá se o tom mluvit.“

Tohle si nemohu nechat líbit, to nemohu takhle nechat, řekl si Gabriel Bagratjan. Tiše mu připomínal druhý hlas: Sám jsi pronásledovaný. Nějaká temná síla však, ta, co ho pozvedla z prýčny, rozhodla tu půtku. Gabriel odehnal lázeňského pomocníka a seskočil na dlaždičky. Bílým prostěradlem se zahalil kolem beder. Hněvem sálající tváře, vlasy rozčuchané lázní, mohutná horní polovina těla jako by už nepatřily tomu pánovi, co byl oblečen jako anglický turista. Postavil se doširoka rozkročen před toho hodně mocného. Podle toho, že měl černohnědé váčky pod očima, barvu v obličejí jako člověk nemocný na játra, poznal, že to je kaymakam. Pohled na něj však jeho rozčilení ještě vybičoval:

„Jeho Excelenci Envera pašu i s jeho štábem zachránila na Kavkaze arménská jednotka. Rusové ho užuž brali do zajetí. To víte právě tak dobře jako já, efendi. A také víte, že Jeho Excellence nato poslala dopis siskému katolikovi nebo konijskému biskupovi a vděčně v něm pochválila udatenství sadik ermeni milleti, věrného arménskému národu. Tenhle dopis byl vyvěšen na veřejném místě, z rozkazu vlády. Taková je pravda! A kdo tuhle pravdu jedovatě překrucuje, kdo šíří všelijaké pověsti, ten oslabuje válečné operace, ten tříští jednotu, ten je nepřítelem říše, zrádce! To vám říkám já, Gabriel Bagratjan, důstojník turecké armády...“

Prerušil svou řeč a vyčkával odpovědi. Jenomže bejové, zaražení tím divokým výbuchem, vůbec nehlesli; ani kaymakam ne, ten si jen těsněji utáhl burnus, kterým halil svou nahotu. Gabriel tak mohl rázně odejít z místnosti a cítit se vítězem, i když se třásl rozčilením. Když se oblékal, to už si byl vědom, že tím výbuchem spáchal jednu z největších hloupostí v životě. Cesta do Antiochie byla teď pro něj zasuta. A přitom to byla jediná cesta, kudy uniknout do světa. Než kaymakama urazil, měl pomyslet na Juliettu a Štěpána. Přesto však nebyl se sebou zrovna nespokojen.

Srdce mu pořád ještě divoce bušilo, když jej sluha agy Rifata Bereketi vedl do selámlíku, do přijímacího salónu v tom studeném tureckém domě. Po vznášivě hebkém obrovitém koberci rázoval Gabriel sem a tam šerým pokojem. Hodinky, které měl pořád ještě nesmyslně nařízeny podle západoevropského času, ukazovaly před

druhou odpoledne. Tedy posvátný čas v každém domě, doba keyifu, nedotknutelného poledního klidu, za níž každá návštěva byla těžkým proviněním proti zavedeným zvyklostem. Přišel příliš brzy. Aga, neúplatný strážce dávných tureckých obyčejů, ho také nechal na sebe čekat. Bagratjan znovu a znovu přecházel po místnosti téměř prázdné, v níž krom dvou nízkých pohovek byl už jen uhlák a malý servírovací stůl. Hájil sám před sebou svou nezdvořilost: Něco se děje, nevím pořádně, co, ale nesmím ztrácet ani minutu, abych si zjednal jasno – Rifat Bereket byl přítelem Bagratjanovy rodiny ještě z dob jejího pravěku, ze slavných dnů starého Avetise. Bereket, to byla pro Gabriela jedna z nejzářnějších a nejuctívějších vzpomínek; co pobýval v Yoghunluku, navštívil ho už dvakrát. Aga mu nejen pomáhal při nezbytných nákupech, dokonce čas od času posílal za ním své lidi, kteří mu do jeho sbírek starožitností nabízeli za směšně nízkou cenu vzácné vykopávky.

Gabriela v jeho samomluvě překvapil pán domu; vešel do jizby neslyšně, v jemných kozinkových střevících. Aga Rifat Bereket, muž více než sedmdesátiletý, s bílou kozí bradkou, popelavou tvář, přivřenýma očima a drobnýma zářícíma rukama, měl fez ovinut nažloutlým hedvábným šátkem. To znamenalo, že tento muslim plní své náboženské povinnosti bedlivěji a pravidelněji než širý dav. Svou malou ručku staroch zvolna a obřadně napřáhl k pozdravu; dotkl se srdce, úst a čela. Gabriel opakoval pozdrav stejně obřadně, jako by mu nenapínala nervy nijaká netrpělivost. Nato aga přistoupil k němu blíž a natáhl pravici k hostovu srdci, tak až se špičkami prstů zlehka dotkl Gabrielovy hrudi. Takto naznačil „dotyk srdcí“, nejvroucnější a nejosobnější podobu citového splnutí, mystický obyčej, jež zbožní lidé přejali od jednoho dervíšského řádu. Agova titěrná ručka při tom v příjemně ztemnělém selâmlíku zářila stále bělostněji. Gabrielovi to připadalo, jako kdyby ta ruka byla také tvář, možná i jemnější a citlivější než skutečná.

„Příteli a synu mého přítele“ – to široce objímavé oslovení pořád ještě bylo součástí přijímacího ceremoniálu –. „Svou návštěvkou věnovals mi radostné překvapení. A nyní mi tvá přítomnost krášlí den.“

Gabriel věděl, co se sluší, a zvolil si pro odpověď případnou repliku:

„Moji zesnulí rodiče opustili mě velmi záhy. V tobě mám však živoucí doklad jejich blahé paměti a náklonnosti. Jsem přešťasten, žeš mi druhým otcem.“

„Já jsem ti dlužníkem.“ Staroch dovedl hosta k jedné z pohovek. „Dnes potřeťi prokázals mi čest. Už dávno bych býval měl navštívit tvůj dům. Leč vidíš, jsem už starý a zchřadlý. Cesta do Yoghunluku je dlouhá a nedobrá. A já se chystám na cestu dalekou a naléhavou, a pro ni musím šetřit svých údů. Tedy mi odpusť!“

Tím se vítací rituál skončil. Usedli na pohovku. Malý chlapec přinesl kávu a cigarety. Pán domu popíjel a pokuřoval mlčky. Obyčej kázal, aby mladší návštěvník počkal s tím, co má na srdci, dokud mu staroch neposkytne příležitost svést rozhovor do žádoucích kolejí. Ale aga jako by se nijak nehodlal vynořit ze šera svého světa na denní světlo nějaké skutečnosti. Pokynul sloužícímu, a ten svému pánovi podal malou koženou kazetu, kterou po celý čas měl pohotově. Rifat Bereket otevřel víko a oduševnělými stařeckými prsty pohladil samet, na němž spočívaly dvě prastaré mince, jedna stříbrná a jedna zlatá:

„Jsi člověk velice učený, studovals na univerzitě v Paříži, znáš vše, co je psáno, a umíš je i vykládat. To já jsem toliko nevzdělaný milovník starověku a nemohu se s tebou měřit. Tadyhle jsem ale pro tebe už před několika dny zchystal takové dvě maličkosti. Jednu minci, tu stříbrnou, dal před tisíci lety razit onen arménský král, jenž byl podobného jména jako tvá rodina: Ašot Bagratuni. Peníz pochází z končiny, kde je Vanské jezero, a nachází se velmi zřídka. Druhá mince, zlatá, je původu hellénského. Ty rozluštíš i bez zvětšovacího skla ten krásný a moudrý nápis: „Nevysvětlitelnému, což v nás je i nad námi.““

Gabriel Bagratjan povstal a přijal dar:

„Zahanbuješ mě, otče! Ani nevím, jak bych ti prokázal svůj vděk. Vždy jsme byli hrdi na to, že naše jména znějí tak podobně. Jak plastická je ta hlava! A tvář tak zplna arménská. Ta řecká mince by se měla nosit na krku jako připomínka. Nevysvětlitelnému, což v nás je i nad námi! Jak velcí to byli filozofové, již platili takovými penězi! Kam až jsme to klesli!“

Gabriel položil minci zpátky na samet. Ale bývalo by bylo nezdvořilé odbočit v rozmluvě od daru příliš rychle:

„Poprosil bych tě jinak co nejvroucněji, aby sis v mých starožitnostech vybral něco na oplátku. Jenže vím, že ti tvoje víra zapovídá vztyčovat sobě podobizny, jež vrhaly by stín.“

U tohoto námětu staroch chvíli setrval; zjevně se mu zalíbil:

„Ano, a právě kvůli tomuto moudrému zákonu zhrdáte vy Evropané posvátným koránem. Což v záповědi všeho zpodobování, jež vrhá stín, nespočívá výsostná rozumnost? U napodobování Stvořitele a stvoření počíná veškerá zběsilá lidská zpupnost, na jejímž konci je propast.“

„Zdá se, že doba i tahle válka dávají Prorokovi i tobě za pravdu, ago.“

Most rozmluvy se překlenul ke starochovi. Vešel na něj:

„Ano, je to tak. Člověk, jenž opovážlivě opičí se po Bohu, člověk technik propadá bezbožnosti. To je pravá příčina této války, do níž nás Západ strhl. K našemu neštěstí. Neboť co v ní můžeme získat?“

Bagratjan zkoumavě učinil další krok:

„A nakazil Turecko nejzhubnějšíším morem, záští jednoho národa k druhému.“

Rifat Bereket zaklonil trochu hlavu. Jeho jemné prsty si znaveně pohrávaly s korálky jantarového růžence. Jako kdyby z těch dlaní sálala jakási malátná svatozář:

„To je to nejzlovlnější učení, hledat vlastní vinu u souseda.“

„Bůh ti žehnej! Hledat vlastní vinu u souseda. Tohle učení ovládá Evropu. Jenomže jsem dnes bohužel poznal, že má své přívržence i mezi muslimy a Turky.“

„Které Turky máš na mysli?“ Agovy prsty náhle přestaly odpovídat růžencem: „Máš snad na mysli tu směšnou napodobitelskou pakáž v Istanbulu? A napodobitele těchhle napodobitelů? Ty opice ve fraku a ve smokingu? Ty zrádce, ty bezbožníky, kteří ničí Boží vesmír, jen aby sami uchvátili moc a peníze? To nejsou ani Turci, ani muslimové, nýbrž jen jaloví rouhači a chamtivci.“

Gabriel vzal do prstů titěrný šálek s kávou, v němž už plavala jen hustá sedlina. Rozpačité gesto:

„Přiznávám se, že jsem s těmi lidmi před léty sedával pohromadě, protože jsem očekával, že přinesou dobro. Měl jsem je za idealisty, a možná tenkrát i idealisty byli. Mladí lidé vždycky věří všemu, co je nové. Bohužel dneska mi nezbyvá než vidět skutečnost tak, jak

ji vidíš ty. Před nedávnem jsem byl v hamamu svědkem rozhovoru, který mě hluboce zarmoutil. Proto jsem také za tebou přišel v tuhle nevhodnou dobu.“

Agově důvtipu nebylo zapotřebí říci to ještě zřetelněji:

„Nemluvilo se snad o tom tajném armádním rozkaze, který odsuzuje Armény k ponižujícímu soumarství a dřině na silnicích?“

Gabriel Bagratjan luštil jakési hádankovité květy na koberci u svých nohou:

„Čekal jsem ještě dneska, že ráno dostanu povolávací rozkaz ke svému pluku... A také se tam mluvilo o městě Zeitunu. Pomoz mi! Co se to vlastně děje? Co se stalo?“

Jantarové korálky už zase poklidně plynuly mezi agovými prsty:

„Pokud jde o Zeitun, jsem dobře informován. Stalo se to, co se tam v horách stává den co den. Nějaká nicotná aféra s lupiči, zběhy a saptiehy. Mezi zběhy byli i nějací Arméni. Dříve si něčeho takového nikdo nevšímal...“ Poněkud pomaleji pak dodal:

„Jenomže co to jsou události? Pouze to, jak ten nebo onen věci vyloží.“

Gabriel jenjen vzkypět:

„To je právě to! Žiju tak o samotě, že jsem se o tom nic nedověděl. Leckdo se pokouší to nebo ono vykládat obmyslně. Co má v úmyslu vláda?“

Moudrý muž ta vzrušená slova vyčerpaným posuňkem odsunul.

„Něco ti povím, příteli a synu mého přítele. Vznáší se nad vámi stejný osud, jaký stihl kdysi Karmathovce, neboť jedním dílem svého osídlení patříte k ruské říši, druhým dílem k naší. Válka vás rozpolcuje. Jste rozptýleni po několika zemích... Protože však na světě všechno spadá vjedno, i my podlehneme vašemu osudu.“

„Nebylo by lépe usilovat o usmíření a vyrovnání, tak jako jsme se o to snažili v roce 1908?“

„Usmíření? I to je jen jalové slovo světských vychytralců. Na zemi není nijakého usmíření. Žijeme tu rozpadající se a zápasíce o své bytí.“

Aby dotvrdil tento svůj názor, ocitoval aga zpěvavě, tak jak kázal předpis, verš šestnácté sůry:

„A co On stvořil na zemi, rozličné barvou, ejhle, znamení v tom vpravdě pro ty, kdo dají na výstrahu.“

Gabriel to už na pohovce nemohl vydržet a vstal. Ale starochovy oči, v nichž se objevil káravý úžas nad takovou svévolí, jej přinutily, aby si znovu sedl.

„Ty bys chtěl vědět, jaké má vláda úmysly? Já vím jenom, že ti bezbožníci v Istanbulu ke svým záměrům potřebují národnostní zášť. Neboť nejryzejší podstatou neznabožství je strach a předtucha, že hra bude prohrána. A tak v každém městečku zřizují zpravodajské sítě, aby šířili svou zlovůli... Je dobře, žes za mnou zašel.“

Gabrielova pravice křečovitě sevřela kazetu s mincemi:

„Kdyby šlo pouze o mě!... Jenže jak víš, nejsem sám. Můj bratr Avetis zemřel bezdětný. Tedy je můj třináctiletý syn poslední našeho rodu. A já jsem uzavřel sňatek s ženou z francouzského národa, a ta nesmí být uvržena v utrpení, které se jí netýká.“

Tento argument aga nepřiliš shovívavě odmítl:

„Protože jsi ji pojal za manželku, náleží nyní k tvému lidu a nemůže být vyňata z jeho osudu.“

Bylo by bývalo marné snažit se toho zatvrzelého orientálce vzdělávat v tom, co znamená evropská žena, co je to její sebeurčení. Bagratjan proto jeho námitku pominul:

„Měl jsem svou rodinu asi dopravit do ciziny nebo alespoň do Istanbulu. Teď nám ale odebrali pasy, a od kaymakama nemohu čekat nic dobrého.“

Turek svou lehkou ruku položil na hostovo koleno:

„Důtklivě tě varuji před nějakým cestováním do Istanbulu, a i kdybys takovou možnost měl.“

„Co tím chceš říci? Proč to? Mám v Istanbulu hodně přátel ve všech kruzích, i mezi vládními úředníky. Naše firma tam má své ústředí. Moje jméno tam zná kdekdo.“

Ruka na Gabrielově koleně ztěžkla:

„Právě proto, že tě tam kdekdo zná, dovol, abych tě varoval vydat se do hlavního města třeba i pouze nakrátko.“

„To kvůli válce o Dardanely?“

„Ne, kvůli tomu ne!“

Před agovou tváří vyvstala hradba. Staroch nějakou chvíli naslouchal někde uvnitř, než znovu zahovořil:

„Nikdo neví, kam až vláda může zajít. Ale že nejdříve ze všech zakusí utrpení velcí a vážení vašeho lidu, to je jisto. A je neméně jisto,

že dojde-li k tomu, obžaloby a zatýkání započnou právě v hlavním městě.“

„Ty vyslovuješ jenom domněnky, nebo snad už víš o něčem, co tě opravňuje k takové výstraze?“

Aga schoval jantarový růženec v širokém rukávě:

„Ano, vím o něčem.“

To už se Gabriel neudržel a vyskočil:

„Co máme dělat?“

Jelikož host stál, pozvedl se i pán domu:

„Mohu-li ti radit, vrať se do svého domu v Yoghunluku, setrvej tam v míru a vyčkej, co bude dále! Za okolností, jež nyní panují, nemohls pro sebe i pro svou rodinu zvolit místo příhodnější.“

„V míru?“ vykřikl Gabriel posměšně, „vždyť už to je vězení!“

Rifat Bereket odvrátil tvář; ta halasná slova ve ztišeném selâmliku jej roztrpčila:

„Neměl bys ztrácet rozvahu. Je mi líto, že tě má upřímná slova zneklidnila. Nemáš nejmenšího důvodu podléhat nějakým obavám. Nejspíš to všechno nebude tak horké, jak se to podává. V našem viláyetu se díkybohu nemůže přihodit nic zlého, neboť válím je tu Celal bej. A ten nestrpí žádné přehmaty. Ale ať už se stane cokoliv, všechno je podmíněno a v sobě uzavřeno tak jako poupě, květ i plod v jediném semínku. V Bohu už se stalo, co my teprve zažijeme.“

Bagratjana rozdurdily ty květnaté všeobecnosti agovy teologie, a zapomněl na všechnu etiketu a rázoval po místnosti sem a tam:

„Nejstrašnější na tom všem je, že člověk to nemůže popadnout, nemůže se s tím seprat.“

Aga přistoupil k rozjitřenému Gabrielovi a vzal jej za ruce:

„Ach příteli, nezapomínej, že ti rouhači z toho tvého Výboru jsou toliko nepatrnou menšinou. Náš lid je velmi dobrosrdečný. I když v hněvu byla vždy znovu a znovu prolévána krev, ani vy jste nebyli na ní bez viny. A pak: je dosti mužů Božích v tekke, v klášteřích, a ti v zikrech, posvátných seancích, zápasí o čistou budoucnost. Buď zvítězí, nebo všechno zanikne. Mohu ti prozradit, že cesty do Anatólie a Istanbulu se podjímám právě v arménské věci. Prosím tě, abys důvěřoval Bohu.“

Drobné starochovy ručky dokázaly Gabriela uklidnit:

„Slib mi, že u vás doma o ničem z toho, co bylo tu řečeno, nebudeš mluvit! K čemu také! Zůstane-li vše při starém, jenom bys všechny

zbytečně vylekal. A pokud dojde k nějakým nepříjemnostem, žádné obavy jim stejně nepomohou. Rozumíš. Důvěřuj a mlč!“

A ještě když se loučili, naléhavě opakoval:

„Důvěra a mlčení!... Po mnoho měsíců mě neuvidíš. Měj však na mysli, že po celý ten čas budu pracovat pro vás. Dostalo se mi od tvých předků mnoha dobrého. A nyní k stáru Bůh dopouští, že smím být za to vděčný.“

Trvalo dlouho, než dojeli domů, neboť Gabriel Bagratjan jen zřídka-kdy pobídl koně ke cvalu a stále znovu mu dovoloval, aby se loudal. A tak se také stalo, že sjel z nejkratší cesty a držel se silničky, která se vine podél Orontu. Teprve když už na druhé straně řeky byly vidět krychle domů v Süce a El-Eskelu a za nimi daleký obzor moře, vytrhl se jezdec polekaně ze zahloubání a prudce se stočil k severu, k údolí s arménskými vesnicemi. Na samém počátku dlouhodechého jarního smrákání dorazil na silnici – pokud se té ubohoučké cestě pro káry dá tak říkat –, která spojuje oněch sedm vsí. Musel tedy projet jižními osadami, Vakifem, Heder Begem Haci Habiblim, aby se dostal domů; a to se mu sotva mohlo podařit před setměním. Ale Gabriel nijak nespěchal.

V tuhle hodinu vládl v osadách u Mojžíšovy hory čilý ruch. Všichni lidé byli venku před domky. Něha končící neděle pudila lidi scházet se. Těla, oči, slova se hledala navzájem, aby rodinnými klípky a obecnými stesky na dobu stvrzovala, jak je život příjemný. Lidé se rozdělovali do hloučků podle pohlaví a věku. Nevraživě stály bok po boku matróny, bezstarostné mladé ženy ve svátečním a s posměšným úšklebkem mladá děvčata. Ozdoby z mincí na nich zrovna chřestily. Předváděly svoje skvostné zoubky. Gabrielovi bylo nápadné, kolik je tu mláďenců schopných vojenské služby, a přitom dosud nenarukovali. Řehtali se a dováděli, jako by pro ně neexistoval žádný Enver paša. Z vinic a ovocných sadů se sneslo huhňavé drnkání na tar, arménskou kytaru. Pár až přílišných horlivců si chystalo náradí. Turecký den se končí soumrakem, a tedy i nedělní klid. Ti pracovití a rozvázní si nemohli odpustit, aby si ještě na leccěms nezakutili.

Namísto tureckým jménem by se vesnicím bylo dalo říkat i podle řemesla, jimž vynikly. Vín a ovoce pěstovaly všechny. Obilí tu takřka nerostlo. Ale vesnice prosluly především zručností. Tak třeba Haci Habibli, vesnice dřeva! Mužové tu nejen zhotovovali z tvrdého dřeva a z kosti výtečné hřebeny, dýmky, špičky na cigarety a podobné předměty denní potřeby, ale vyřezávali i kruciify, madony, figurky světců a ty pak vozili až do Aleppa, do Damašku a do Jeruzaléma. Ty řezby, nijaké neumělé selské výrobky, byly obdařeny svérázem, jakému se mohlo dařit jen ve stínu rodné hory.

Vakif byla zase vesnice krajek. Neboť jemné pokrývky a kapesníky tamních žen dostávaly se do rukou zákazníků až v Egyptě, o tom však ty umné původkyně neměly ani tušení, protože se svým zbožím se dostaly nejdál na antiochijský trh, a to stěží dvakrát do roka. O Aziru, vesnici bourců, tu už znovu mluvit nemusíme. V Heder Begu předli hedvábí. V Yoghunluku a Bitiasu, to byly největší osady, se všechna tato řemesla pěstovala pohromadě. Kibusi je pak, nejsevernější a nejzapadlejší, byla vesnicí včel. Kibusijský med, to tvrdil Gabriel Bagratjan, nemá na celém světě sobě rovna. Včely jej sály z nejniternější tresti Mojžišovy hory, z její zázračné milostiplnosti, jež ji odlišovala ode všech zádumčivých horstev v zemi. Proč právě ona vysílala nespočetné prameny, jichž většina se jak závojnate kaskády řítila do moře? Proč ona, a ne muslimské hory, jako Naulu Dagh a Džebel Ahrád? Opravdu to bylo jako zázrak, jako kdyby někdy v tajemném pravěku syn pouště muslim urazil božstvo vod a to se stáhlo z jejich holých, škemravých vrcholků a bujně obdařilo horu křesťanskou. Květinami protkané pastviny na jejích úbočích plných ovoce, šťavnaté lučiny na jejím zvrásnělém hřbetě, poddajné vinice i meruňkové a pomerančovníkové sady na jejím úpatí, duby a platany v temně bublajících stržích, radostné výrony pěnišníků, myrtových květů a azalek na tajných místech, ticho, nad nímž jako by bděl anděl strážný a do něhož se tulila podřimující stáda a pastevci, to všechno zdálo se jen docela lehounce zasaženo prvotním hříchem, pod jehož truchlivou ohyzdností úpí ostatní Malá Asie. Jako kdyby se jakousi drobnou nepřesností v božském řádu světa, dobromyslnou úplatností nějakého toho cherubína zamilovaného do své domoviny zachytila na územích Mojžišovy hory usazenina, odlesk nebo chuť ráje. Tady, na syrském pobřeží, a ne někde hluboko v zemi čtvera toků, kam zeměpisní vykladači bible tak rádi umisťují rajskou zahradu.

Rozumí se samo sebou, že i všem sedmi vsím na úpatí Hory se dostalo podílu z její požehnanosti. Nedaly se srovnávat s bědnými osadami, s nimiž se Gabriel potkal, když na koni projížděl nížinou. Tam nebyly hliněné chatrče, co se nepodobají lidským příbytkům, nýbrž nějakým blátivým naplaveninám, do nichž kdosi vyhloubil černavé jámy sloužící za příbytek a ohniště pro lidi i dobytek. Domy tady byly povětšinou kamenné. V každém bylo několik místností. Zdi byly lemovány malými pavláčkami. Dveře i okna se blyštěly čistotou. Jen pár chýší z doby hodně dávne nemělo okna do ulice,

tak jak to kázal východní mrav. Kam až se napřáhl ostrý temný stín Damlaciku, až tak daleko vládla tu v kraji táž přívětivost a vysoká úroveň života. Za hranicemi stínu se rozkládala pustina. Tady víno, ovoce, moruše, terasa za terasou, tam rovina s jednotvárnými kukuřičnými a bavlníkovými poli, místy vykukovala i holá step, tak jako žebrákovi prosvítá jeho cáry kůže. – Ale ne všechno způsobila požehnanost Hory. Ještě po půli století vydávala tu své plody někdejší čínorodost Avetise Bagratjana, starého Avetise, láska jediného podnikavce, která se jak bouře soustředila na tenhle kousek rodné země, všem svodům světa navzdory. Užasle hleděl jeho vnuk na zdejší lidi; připadali mu tak zvláště krásní. Vždy pár vteřin před tím, než k nim dojel, hloučky zmlkly, otočily se k prostředku ulice a vítaly Gabriela hlasitým večerním pozdravem: „Bari irikum!“ Zdálo se mu, možná si to pouze namlouval – že zahlédá v očích těch lidiček krátký zásvit, světélko radostného vděku, jež neplatilo jemu, ale tomu, jenž je kdysi tak štědře obdařil. Ženy a dívky se za ním zpytavě dívaly, přesleny ručních vřetének jinak však při tom čile poletovaly ve hbitých rukou.

Tihleti lidé mu nebyli o nic méně cizí než dav dneska v bazaru. Co má s nimi společného, on, který si ještě před pár měsíci vyjížděl do Buloňského lesíku, chodil na Bergsonovy filozofické přednášky, debatoval o knihách a uveřejňoval články v křehce krasomných časopisech? A přece, sálalo z nich něco silně uklidňujícího. Připadal si při tom jaksi podivně otcovský, jelikož věděl o jistých hrozivých příznacích, o kterých oni neměli ani tušení. Měl v duši břímě veliké obavy, jen on, a chtěl je té obavy ušetřit, jak dlouho to jen bude možné. Starý Rifat Bereket nebyl snílek, i když šňořil svůj ostrovtip girlandami květnatých průpovědek. Měl pravdu. Zůstat v Yoghunluku a vyčkat, co bude. Mojžíšova hora je už za branami světa. I kdyby vypukla nějaká bouře, sem nedosáhne.

Gabrielu Bagratjanovi vytryskla v duši vřelá přichylnost ke krajanům: Jen se ještě dlouho radujte, ještě i zítra, pozítří...

A zdravil je z koně vážným gestem ruky.

Chladnou temnotou plnou hvězd vyšel po zahradní cestě vzhůru k vile. Schrána hustého stromoví ho obklopovala jako onen milý „abstraktní stav“, jako to „lidství o sobě“, z něhož jej vytrhl tenhle den, aby na sobě pocítil šalbu takového bezpečí. Nyní, když byl una-

ven, ta příjemná pověra znovu nabyla na síle. Vešel do velké haly. Stará svítlna z tepaného železa, co visela ze stropu, ho svým matným světlem potěšila na srdci. V nepochopitelném prolnutí, které mu zmátlo mysl, byla z ní náhle jeho matka. Ne ta postarší dáma, jež ho v bezvýrazném pařížském bytě vítávala políbením, vždycky když se vracel z gymnázia – nýbrž ta mlčenlivá něžná žena z času, který byl ještě nehmotnější než sny. „Hogud matagh, kez ghurban.“ Opravdu vyřkla tahle večerní slova, skloněna nad jeho dětskou postýlkou? „Kéž bych se obětovala za tvou duši.“

Z onoho pravěku tu byla ještě jedna něžnost. Světélko pod mado-nou ve výklenku na schodišti. Jinak už všechno bylo z časů mladšího Avetise. To už byl věk lovu a války. Po zdech visely trofeje a zbraně, celý soubor beduínských ručnic s nekonečnými hlavními. Že však ten podivín nebyl jen člověk drsných náruživostí, to dokazovalo pár skvostných kousků, skříně, koberce, svícny, které si dovezl z toulek a které vyvolávaly v Juliettě nadšení.

Když Gabriel otupěle vycházel po schodech do patra, skoro neslyšel hlasy, jež se ozývaly z dolních místností. Yoghunlucké osobnosti už tam byly všechny. V pokoji dlouho stál u otevřeného okna a bez hnutí upřeně hleděl na černou siluetu Damlaciku, jež se v tuhle hodinu mocně vzpínala na obzoru. Až za deset minut zazvonil na sluhu Misaka; stejně jako správce Kristapora, kuchaře Hovhannesa a ostatní služebnictvo v domě a v hospodářství ho převzal po zemřelém bratrovi.

Gabriel se celý od hlavy až k patě umyl a převlékl se. Pak vešel do pokoje ke Štěpánovi. Chlapec už byl v posteli a spal tak dětsky tvrdě, že ho nedokázalo vzbudit ani hryzavé světlo kapesní svítilny. Okna byla dokořán a venku se zvolna pohybovalo mohutné listoví platanů, jako by něco tušilo. I do téhle jizby hleděla hmotnatá černá Mojžišovy hory. Teď však se obrys horského hřebene mírně zaleskl, jako by místo moře vod skrýval za zády moře nějaké zářící látky, která není z tohoto světa. Bagratjan usedl na židli u lůžka. A tak jako ráno se syn číhavě díval, jak spí otec, teď pozorně pohlížel otec na spánek synův. Otec směl.

Štěpánovo čelo, čelo Gabrielovo, se průsvitně třpytilo. Pod ním spočívaly stíny zavřených očí jak dva listy, které vítr přivál zvenku na tu tvář. I nyní, když spaly, bylo vidět, jak jsou veliké. Špičatý úzký nos nebyl otcův, ten chlapec zdědil po Juliettě; cosi cizího. Štěpán

dýchal rychle. Hradba jeho spánku ukrývala rušný život. Ruce zaťaté v pěst tiskl si pevně k tělu, jako kdyby musel držet uzdu nakrátko, aby se mu nesplašily cválající sny.

Syn spal nyní nepokojně. Otec se nehýbal. Lačně hltal obraz svého dítěte. Báł se o Štěpána? Chtěl snad znovu nastolit jednotu, jaká kdysi byla v Bohu? Vůbec nevěděl. Neměl v sobě jedinou myšlenku. Konečně vstal; nedokázal při tom potlačit vzdech, tak ubitý se cítil, jak se nejistě protápával ven, vrazil do stolu. Noc ten hluk ještě zmnožila. Gabriel tiše stanul. Obával se, že Štěpána vzbudil. Ze tmy se také ozvalo ospalé dětské zažvatlání:

„Kdo je to?... Papá... ty...“

Hned se však zas oddychování zklidnilo. Gabriel předtím svítilnu hned zhasl: teď ji znovu rozžal a zaclonil světýlko dlaní. Dopadlo na stůl a na pár pokreslených listů. No vida, Štěpán už se dal do díla, neobratnou rukou pořídil náčrt Mojžíšovy hory. Čáry byly hojně protkány Avagjanovými opravami. Bagratjan si nejdřív ani neuvědomil, že k tomu všemu ráno chlapce podnítil, když byli spolu. Pak však cítil, jak bouřlivě to děcko po něm dychtí a touží ho přesvědčit. Ta čmáranice je vlastně podobenství.

Před rozlehlým přijímacím pokojem v Bagratjanovic yoghunlucké vile byla prostorná místnost sousedící s halou a schodištěm. Byla skorem prázdná a používala se jen jako průchodící pokoj. Avetis, to jest ten starší, dal postavit své sídlo pro početné potomstvo, takže jak osamělý podivín, tak i malá rodina, která nakonec zbyla, používala jenom část obytných místností. V holém průchodícím pokoji hořela ztlumeným plamenem petrolejka. Gabriel se zastavil a naslouchal hlasům odvedle. Zaslechl Juliettin smích. Takže ji těší, jak se jí ti Arméni, co jim čouhá sláma z bot, obdivují. To už je pokrok.

Starý lékař Petros Altuni zrovna otevřel dveře, chystal se k odchodu. Zapálil ve své lucerně svíčku a sáhl po brašně, kterou měl na židli. Altuni si všiml domácího pána, teprve když ten na něj tiše zavolal: „Hajrik Petros! Tatíčku Petrosi!“ Lékař sebou leknutím trhl. Byl to drobný, vyzáblý mužík s rozčuchaným šedým vousem; byl ještě z těch Arménů, co na rozdíl od mladší generace byli pořád nachýleni, jako by na bedrech nosili veškeré břímě pronásledovaného kmene.

Zamlada býval chráněncem Avetise Bagratjana a vystudoval na jeho náklady ve Vídni lékařství; podíval se do světa. Tehdy yoghunlucký dobrodinec spřádal velkolepé plány a dokonce zamýšlel zbudovat ve vsi malou nemocnici. Ale zůstalo jen na tom, že byl obvodním lékařem; už to bylo na tehdejší poměry ažaž. Ze všech lidí, co byli ještě naživu, znal Gabriel nejdéle právě starého lékaře, „hekima“, ježto ten byl už při jeho porodu. Gabriel měl k lékaři něžnou úctu, cit, který zdědil po svém dětství. Altuni se lopotil s lodenovým pláštěm, který asi pamatoval ještě jeho vídeňská studia.

„Už jsem na tebe nemohl déle čekat, chlapče... No tak, co ses dozvěděl v hūkūmetu?“

Gabriel upřel pohled na tu svraskalou tvářičku. Všechno na tom člověku bylo nějak rozdrbané. To, jak se pohyboval, jak mluvil, ba dokonce i příkrost, jaká se tu a tam v jeho slovech objevila. Byl uvnitř i navenek celý odraný. Ona taky cesta z Yoghunluku do vsi dřeva a nebo na druhou stranu do vsi včel byla náramně dlouhá, když se na ni člověk musel vydávat na tvrdém oslím hřbetu několikrát do týdne. Gabriel poznal nesmrtelnou koženou brašnu, v níž měl Altuni vedle náplastí, teploměru, chirurgických nástrojů a německé lékařské příručky z roku 1875 už jenom předpotopní porodnické kleště. Když uviděl ten lékařský vak, nechal si Gabriel své antiochijské zážitky raději pro sebe.

„Nic zvláštního!“ odpověděl opovržlivě.

Altuni si připjal lucernu k opasku a zapnul jej:

„Já musel za život nejméně sedmkrát žádat o nové tezkere. Odebírají ho člověku proto, že se za každé vystavení vybírá poplatek. To je notoricky známá věc. Jenže ode mě už nedostanou ani vindru. Já už na tomhle světě žádný pas potřebovat nebudu...“

A sršatě dodal:

„A ani dřív bych ho byl vůbec nepotřeboval. Už čtyřicet let jsem odtud nevytáhl paty.“

Bagratjan otočil hlavu ke dveřím: „Co jsme to za národ, když si všechno necháme líbit a jen mlčíme?“

„Necháme líbit?“ Lékař vychutnával to slovo: „Vy mladí už ani nevíte, co to je, nechat si líbit. Vy jste vyrůstali v jiné době.“

Gabriel ale od otázky neuhnul:

„Co jsme to za národ?“

„Milé dítě, ty jsi strávil život v Evropě. Já zůstat ve Vídni, býval bych na tom stejně. To je moje veliké neštěstí, že jsem ve Vídni nezůstal. Možná by ze mě něco bylo. Jenže vidíš, tvůj dědeček byl stejný blázen jako tvůj bratr a nechtěl nic vědět o světě tam venku. Musel jsem se mu písemně zavázat, že se sem vrátím. To bylo moje neštěstí. Bylo by bývalo lepší, kdyby mě odtud nikam neposílal...“

„Člověk nemůže pořád žít jako cizinec mezi cizinci.“

Pařížan Gabriel se podívil, co to říká. Altuni se chraplavě zasmál:

„A tady se žít dá? Když máš nejistotu pořád za zády? Asi sis to maloval trochu jinak.“

Vtom Bagratjanovi blesklo hlavou: Něco se musí připravit. Ale Altuni položil brašnu zpátky na židli:

„Ztraceně! Co to tu žvaníme? Taháš ze mě staré historky. Já jsem lékař a nikdy jsem na Boha moc nevěřil. A přesto jsem se dřív kvůli tomu s Bohem v jednom kuse hádal. Člověk může být Rus a Turek a Hotentot a kdoví co ještě, ale Armén být nemůže. Být Armén, to zkrátka nejde...“

Jedním prudkým pohybem ucouvl od propasti, na jejímž okraji se ocitl:

„Dost! Nechme toho! Já jsem hekim. Do všeho ostatního mi nic není. Zrovna teď mě z téhle příjemné sedánky zavolali k ženě, co pracuje k porodu. Vidíš, pořád znova se přivádějí na svět arménské děti. Neblázní.“

Zlostně popadl brašnu. Tahle debata mezi dvěma, která se točila kolem samých podstatných věcí, ho zřejmě roztrpčila:

„No a ty, co chceš ty? Máš ženu jak obrázek, pěkného syna, žádné starosti, peněz jak želez, tak co chceš? Žij si svůj život! Nestarej se o věci, z kterých se dělá člověku nanic! Když Turci válčí, dají nám pokoj, to je stará zkušenost. A až bude po válce, vrátíš se do Paříže a na nás a na Mojžíšovu horu honemhonem zapomeneš.“

Gabriel Bagratjan se usmál, jako kdyby sám svou otázku nebral vážně:

„A co když nám pokoj nedají, tatičku?“

Gabriel chvíli nepozorován postál ve dveřích velké společenské místnosti. Bylo v ní na tučt lidí. U malého stolku se sesedly tři postarší ženy, k nimž se, patrně na Juliettin pokyn, přidružil student Avagian; ženy mlčely, a ani on se nijak nesnažil, aby se rozproudil nějaký hovor. Jedna z těch matrón, žena lékařova, byla z těch postav,

co v Gabrielově mysli přežily z jeho dětství. Říkal jí majrik Antaram, matička Antaram. Měla na sobě černý hedvábný šat. Vlasy sčesané z čela nebyly ještě úplně šedivé. V širokolící tváři měla odhodlaný výraz. I když nepromluvila, seděla poklidně a pátravým pohledem jenom tak pozorovala lidi kolem. Tohle se ovšem o jejích sousedkách, o ženě pastora Harutjuna Nochudjana z Bitiasu a o ženě starosty, yoghunluckého muhtara Tovmase Kibusjana, říci nedalo. Bylo na nich vidět, že jsou napjaté, že si připadají stísněné, i když vylovily ze svých šatníků kdejakou nádheru, aby ve Francouzčíných milostivých očích obstály.

Paní Kibusjanová to měla ze všech nejtěžší, protože i když patřila k těm, kdo chodily do školy v americké misijní stanici v Maraši, francouzsky neuměla jediné slovo.

Mžouravě vzhlížela do marnotratného světla, které vydávaly svíce na lustrech a nástěnných ramenech. Ach, madam Bagratjanová, ta se uskrovňovat nemusí. Odkud má tyhle tlusté voskovice? Ty určitě dostala až z Aleppa nebo dokonce z Istanbulu. Muhtar Kibusjan byl sice nejbohatší rolník v celém okrsku, v jeho domě se směly ovšem kromě petroleje používat jen tenké lojové svíce a lucerničky na skopový tuk. A tamhle vedle klavíru si dokonce ve vysokých stojacích svícnech hoří dvě malované voskovice jako někde v kostele! Není tohle už trochu moc?

Stejně se ptala sama sebe pastorová; její sebevědomí bylo notně pokleslé. Ale k její cti budiž řečeno, že v jejích pocitech nebylo ani stopy po nějaké závisti nebo nepřejícnosti. Žena měla ruce nečinně v klíně, a očividně ji hryzlo svědomí, protože na počest toho večera nechala doma ležet ruční práci, kterou jinak ani na chvíli nezanedbávala. Pastorova i muhtarova žena se rozhlížely po svých mužích a nestačily se těm svým starým kozlům divit.

A opravdu, jak droboučký pastor, tak i tělnatý muhtar jako by byli najednou někdo úplně jiný. Stáli v hloučku mužských, kteří se rojili kolem Julietty. (Zrovna předváděla společnosti jednu ze starožitností, kterou Gabriel někde objevil a vystavil tady v místnosti.) Oba už usedlí pánové ukazovali svým manželkám záda, to jest odvrácené strany svých starobylých šosatých kabátů, které se jim samou horlivostí napínaly. Zejména pastor Nochudjan jako kdyby byl neustále připraven někam vyrazit, aby neodbytně splnil nějaký Juliettin rozkaz, který však nepřicházel. Stál ovšem od ní v uctivé vzdálenosti,

protože mládež ho zatlačila dozadu. Z mladých byli nejnápadnější dva učitelé. Jedním byl Habet Šatachjan, ten kdysi strávil pár týdnů v Lausanne a od té doby byl přesvědčen, že mluví perfektně francouzsky. Také si nedal ujít tuhle skvělou příležitost podat nadšený doklad své dovednosti. Druhý učitel se jmenoval Hrant Voskanjan. Zakrslík, jemuž hluboko do čela spadala havraní čupřina. Hýřivé virtuozitě svého kolegy Šatachjana čelil pronikavým mlčením. To mlčení se nadýmalo, jenjen prasknout. Jako kdyby nepřestajně připomínalo, kde je troufalá povrchnost a kde pravá hodnota. Tentokrát Voskanjanovo nedocenitelné mlčení své zmatek působící převahy nad Šatachjanem hodně pozbylo. Když Gabriel vešel do místnosti, zaslechl halasnou francouzštinu vychloubavého učitele:

„Ach madam, nemůžeme vám být ani dost vděční, že jste do té naší pustiny vnesla paprsek kultury!“

Julietta předtím musela vybojovat malý vnitřní zápas. Šlo o to, jaké šaty si má k přijetí svých nových krajanů na sebe vzít. Dosud se k takovým příležitostem oblékala vždy velmi prostě, protože jí připadalo nevhodné nebo zbytečné nějak ty „nevědomé polodivochy“ oslňovat. Ale už posledně si všimla, že kouzlo, jímž na hosty působí, dopadá také na ni. Neodolala tedy pokušení a oblékla si nejnákladnější večerní róbu. (Ach, je z minulého jara, pomyslela si, když si ji zkoušela, a doma bych se vůbec neodvážila v ní objevit.) Po krátkém váhání si vzala i své šperky; u takových nádherných šatů to koneckonců ani jinak nejde. Samotnou ji překvapilo, jak zapůsobilo toto její vypočítavé rozhodnutí, za něž se zpočátku i tak trochu styděla. Být sličnou ženou mezi sličnými ženami, to je jistě pocit dodávající sebevědomí, jenže takové uspokojení netrvá moc dlouho. Je jedna z mnoha podobných, na promenádách, v divadelních hledištích a v restauracích v tom dalekém západním světě hraje úlohu pouze hezké statistky obrovského sboru. Ale tady, být nedosažitelným posvátným obrazem mezi cizokrajnými věfci, uchvacující svátoostí pro tyhle všechny zaražené zirájící Armény, jedinečnou bytostí, plavovlasou bohyní, to není nic všednodenního, to je zážitek, jakým se mladistvě zardívají líce, rty žhnou a zřítelnice se lesknou.

Gabriel uzřel svou ženu obklopenou hejnem pokorných oslněnců, jací se dojistá neodvažovali vznést k ní jediné přání. Viděl, že má na tváři ruměnec a rty že jí žhnou jako nějaké ani ne dvacetileté. Kdykoli se Julietta pohnula, znovu poznával její „jiskrný krok“,

jak jej kdysi nazval. Julietta zřejmě už si tady v Yoghunluku našla cestu k jeho prostým krajanům, ačkoliv se v Evropě styku s těmi nejvzdělanějšími a nejskvělejšími Armény vzpírala. A co bylo nejpozoruhodnější: Když se na něj v Bejrútu zrovna sesypaly všechny ty události, co hýbaly světem, Gabriela přepadla obava, že Julietta se bude stravovat steskem po domově. Francie vedla nejtěžší válku ve svých dějinách. Evropské noviny do tohohle jejich zápečí vůbec nezabloudily. Člověk tu vůbec nic nevěděl. Byl tu docela odříznut. Teprve teď po dlouhých oklikách došel jediný dopis, a ten měl listopadové razítko. Byl od Juliettiny matky. Ještě štěstí že jeho žena nemá bratry, o které by se musela strachovat. S oběma sestrami se stýkala jen velice málo. Sňatkem s tímhle cizincem se své rodině vzdálila. Buď jak buď, její klid, ba lehkomyšlnost byly pro Gabriela něčím zcela nečekaným. Žila jen přítomnou chvílí. Jen zřídka ji napadlo, že má také nějakou vlast. Ve čtrnáctém roce jejich manželství se snad podařilo, več ani nedoufal. Tady, v tomhle yoghunluckém domě, Julietta vešla do Gabrielova světa. Že by snad povolilo to dávné napětí, jež je oba spojovalo a dělilo?

A opravdu, bylo v ní něco nového, když jej objala:

„Konečně, můj milý, byla jsem už dost neklidná.“

Hned se málem až s přehnanou péčí postarala, aby ukojil hlad a žízeň. Jenže Gabriel neměl ani čas se najíst. Všichni se na něj zrovna vrhli, aby jim vyprávěl, co zažil v Antakyi. Muhtar Kibusjan vystrčil hlavu daleko dopředu, aby mu neušlo jediné slovo. Protože trochu šilhal, nedůvěřivá bojácnost jeho sedlácké tváře se tím ještě zvýraznila. Nelze ovšem předpokládat, že úřední opatření z dnešního rána nezanechala v myslích lidí žádné stopy. Už jen to, že si na něco takového turecká vrchnost vybrala neděli, a navíc chvíli, kdy do nedělní mše zbývala hodina, nedalo se nevykládat jako úskočný úmysl a příznak nepřátelství. Osady u Mojžíšovy hory se sice téměř nedotkly krvavé události v letech 1896 a 1909. Jenže muži jako Kibusjan a drobný pastor z Bitiasu měli dost jemný sluch na to, aby při každém podezřelém zvuku hned našpicovali uši. Prožili celý den ne zrovna bezstarostně. Teprve tenhle večer a zářivá Juliettina přítomnost dokázaly zaplašit jejich chmurný neklid. Když však Bagratjan, tak jak slíbil, zopakoval müdürův výrok, že jde jen o zcela obecné nařízení vyplývající z válečného stavu – to už všichni, Nochudjan, Kibusjan, učitelé, dávno věděli, co je to za hádanku, a předpovídali,

jak bude rozřešena. Rozhostil se zářivý optimismus. Nejpersvědčivěji ho zastával učitel Šatachjan. Napřímil se. Středověk je už přece dávno pryč, prohlašoval zapáleně a zaměřoval svá slova na madam Bagratjanovou. Slunce civilizace nyní vzejde i nad Tureckem. Válka, to je jenom její krvavé svítání. Rozhodně však je definitivně konec všemu útisku, zvěrstvům, masakrování. Pokrokový svět už něco takového nikdy nestrpí. A na tureckou vládu dohlížejí její spojenci. Šatachjan se vyčkávavě zadíval na Juliettu. Nevelebil tu snad pokrok bezvadnou francouzštinou? Zdálo se, že přítomní, pokud mu rozuměli, s jeho názory souhlasí. Jen učitel Voskanjan, nemluva, pohrdavě zafuněl. Jenže to dělal pokaždé, když se přítel Šatachjan dal unést svou výmluvností. Vtom se ozval jiný hlas:

„Nechme Turky Turky! Mluvme o důležitějších věcech!“

To promluvil lékárník Grigor, nejpozoruhodnější postava téhle sešlosti.

Že je osobností zcela jedinečnou, to dokládal už oděv lékárníka Grigora, Všichni muži, i muhtar, byli oblečeni po evropsku (v Yoghunluku žil krejčí, který se navrátil z Londýna), ale Grigor měl na sobě jakousi ruskou halenu, leč z velmi jemného světle žlutého surového hedvábí. Tvář, vzdor jeho šedesátce naprosto bez vrásek, s bílou kozí bradkou a trochu šikmýma očima, měla barvu silně zažloutlého papíru a bývala by mohla daleko spíš patřit nějakému moudrému mandarínovi než Arménovi. Měl vysoký, přitom nějak zvláště dutý hlas, který jako by byl znaven příliš rozsáhlými vědomostmi. A opravdu, yoghunlucký lékárník nejen měl knihovnu, že druhá taková jistě nebyla v celé Sýrii – sám Grigor byl ztělesněnou knihovnou, člověk, který všechno ví, a v jednom z nejzasutějších údolí, jaká na zemi vůbec jsou. Ať šlo o květenu Mojžíšovy hory, o geologické složení pouští, o nějaký výstřední ptačí druh vyskytující se na Kavkaze, o těžbu mědi, o předpovídání počasí, o církevní otce, o korán, o stálice, o statistiky vývozu velbloudího trusu, o tajemství perského růžového oleje a o kuchařské recepty – dutý Grigorův hlas vždycky dovedl poskytnout příslušné informace, lehce ledabylým tónem, tak jako by vždycky bylo neuctivě povážlivé žádat po něm řešení takových banalit. Vševedoucnost, to je věc značně rozšířená. Jenom jí by se lékárníkova tvůrčí svéráznost byla stvrdit nedala. Ne, s Grigorem to bylo podobné jako s jeho knihovnou. Ta sestávala sice z několika tisíc svazků, ovšem v naprosto převažující míře ji

tvořily knihy v řečech, které neuměl. Tak například hned německý Brockhausův konverzační slovník data značně kopuleťého. Grigor se musel spokojit se sporou arménskou studnicí poznání. Prozřetelnost nakladla jeho vášni do cesty těžko zdolatelné překážky. Arménská a francouzská díla, která mu byla přístupná, tvořila nejtěplejší část jeho knižního pokladu. Jenomže Grigor nebyl jenom učenec, on byl stejně tak milovník krásných knih. Skutečný milovník krásné knihy daleko raději než tvar a obsah knihy má fakt, že ta nebo ona kniha vůbec existuje; nemusí ji ani vůbec číst. (Není to s každou velkou láskou podobně?) Lékárník nebyl žádný boháč. Nemohl si dovolit zadávat knihkupectvím a antikvariátům v Istanbulu nebo dokonce v cizině nějaké nákladné objednávky. Byl by stěží sehnal peníze na pouhou dopravu něčeho tak vzácného. A tak musel vzít zavděk vždy tím, co mu přišlo náhodou pod ruku. Základ, jak tvrdil, položil ještě v dětství a za let tovaryšských. Teď už měl prostředníky a příznivce v Antiochii, Alexandrettě, Aleppu, Damašku, kteří mu čas od času poslali velký balík. To byl potom náramný svátek, když takové dary došly! Ať už to byly arabské nebo hebrejské půlarchové svazky, francouzské romány, všední makulatura, to mu bylo jedno, šlo přece o knihy, o potištěný papír. Schovával si i noviny a pečlivě katalogizoval ceníky a prospekty. V tom člověku byla soustředěná veškerá něžná záliba arménského lidu ke všemu duchovnímu, to tajemství všech prastarých národů, které přežívají věky. Tak jako semeno hvozdíku se zakoření i na holé skále, vzešla v Yoghunluku i Grigoro knihovna. Ta podivná, převážně nečtená knihovna by ovšem stěží stačila i na základy lékárníkových obrovských vědomostí. Tady mu však přehoupnout se přes všechny mezery pomáhala jeho tvůrčí odvaha. Grigor svůj svět doplňoval. Všechny otázky od bohosloví až po statistiku zodpovídal z titulu své dokonalosti, který si sám udělil. Přitom se nikterak nepovažoval za padělatele. Když tak svévolně házel velkými slovy vědy, prochvívalo jej nevinné blaho básníků. Rozumí se, že takový člověk měl své učedníky. Rozumí se stejně tak, že jejich zástup se skládal z učitelů všech sedmi vesnic. Učitelé uctívali Grigora jako zázračného věštce, a ani zlomyslného Voskanjana nikdy nenapadlo uvádět do pochyb pravost jeho věsteb.

Lékárník Grigor byl jako Sokrates Mojžíšovy hory, když se se svými učedníky povětšinou v noci vydával na filozofické procházky. Při nich byla vždycky příležitost znovu a znovu upevňovat úctu všech

učedníků. Ukázal prstem na hvězdnatou oblohu: „Habete Šatachjane, víš, co je to tamhle za tu narudlou hvězdu?“ – „Kterou? Tamtu? To je jistě nějaká planeta. Co?“ – „Špatně, učiteli! Hvězda Aldebaran se skládá z roztaveného magnetového železa, a proto je narudlá. To je názor i proslulého Camilla Flammariona, psal mi o tom nedávno v dopise.“

Ani tenhle dopis velkého hvězdáře nebyl jen pustý podvod. Opravdu existoval. Jenomže jej Grigor v osobě Camilla Flammariona poslal sám sobě. Takovéhle poštovní akce podnikal ovšem jen velice zřídka a jen ve chvílích zvláště svátečních. Učedníci většinou o takových korespondenčních tricích nic nevěděli. Ale Grigor nepodnikal takové přeludné dopisní výpravy jen za současnými nebo nedávno zemřelými veličinami, které učinil svými partnery; i takový Voltaire a velký arménský básník Raffi mu museli už několikrát obratem odpovět na psaní. A tak v Grigorovi žil dopisující člen Olympu.

Neuvěřitelné bylo, že vzdor téhle své duchovní světazběhlosti lékárník, co lidé pamatovali, nikdy z Yoghunluku neodjel. Všichni vzdělanci od Mojžíšovy hory se přinejmenším jednou za rok vydali na nějakou tu cestu, a byť by to bylo jenom do Aleppa nebo do Maraše, aby tam chodili do amerických, německých nebo do francouzských misijních škol a dosáhli tak vyššího vzdělání. Nemálo zdejších starců se teprve v pozdním věku vrátilo z Ameriky, aby v klidu žili z toho, čeho v cizině nabyli. A těsně předtím, než vypukla válka, odešla nová výprava dálkychtivých rodáků za oceán. Jen lékárník Grigor se střežil sebemenší změny pobytu. I zajet do sousední vesnice bylo u něho náramnou vzácností. Zamlada, tvrdil, viděl toho z pozoruhodností téhle zeměkoule na vlastní oči dost a dost. Tu a tam také vyslovoval narážky na tyhle cesty, které se vždycky ztrácely někde daleko na západě a na východě, na nichž však ze zásady nikdy prý nepoužil železnice. Nebudeme zkoumat, zda to s dotýčnými cestami bylo stejně jako s Flammarionovým dopisem. V Grigorových řečech a vyprávěnkách nebylo nikdy ani v nejmenším cítit nějaké přehánění nebo fantazírování. Jeho líčení bylo vždy prodchnuto tak názornou důkladností, že ani člověk jako Gabriel Bagratjan by byl nikdy nepojal nijaké podezření. Kdykoliv se však naskytla příležitost, lékárník vždy tvrdil, že nemá pochopení pro nějaké slasti cestování. Ať jen si Alkuni, ten známý rýpal, trpce stěžuje, že promarnil život v nějaké syrské vesnici. Grigor byl spokojen v Yoghunluku i s Yoghunlukem.

Všechna místa byla pro něj stejná, protože vnější svět byl mu obsažen v jeho světě vnitřním. Ten, kdo ví, sedí, aniž se jen pohne, jak pavouk uprostřed sítě, již usnoval nad světem a jejíž paprsky se sbíhají k němu. Ale když se debata stočila na politiku, na válku, na palčivé otázky po současnosti, lékárník zneklidněl. O takových věcech se dovídal nerad. Svět jako hříčka vnějších závislostí a vnitřní účasti ho mátl a ponižoval. Teprve když byl odsunut do neosobní obzíravé dálky, měl pro něj jakous takous cenu. (Nejvyšší nadutost ducha!) Co mu bylo po nějakých událostech „v zázemí“, které se odehrávaly někde mezi Istanbulem, Aleppem a Mezopotámií? Válkami, pokud se nezměnily v knihy, opovrhoval. Proto také káral učitele Šatachjana za jeho politické vývody. A teď své výtky skončil:

„Nechápu, proč se věčně pošilhává po druhých. Válka, nařízení, válí, kaymakam. Ať si tam Turci dělají, co je jim libo! Když se nebudete starat o ně, nebudou se starat oni o vás. My máme svou zemi tady. A ta má dokonce i hodně zhýčkané příznivce... Prosím...“

Takhle představil Grigor pánovi domu cizího hosta, který až dosud postával za ostatními muži a Gabriel si ho nevšiml. Lékárník zvuché cizincovo jméno rozplývavě vychutnal na jazyku: „Gonzague Maris!“

Soudě podle toho, jak mladík vypadal a jak se pohyboval, byl to Evropan nebo přinejmenším hodně poevropštělý Levantinec. Černý knírek v bledé a nejvyšší pozorné tváři byl tak francouzský jako mladíkovo křestní jméno. Nejvýraznější na něm bylo jeho obočí, jehož obě větve se k sobě v tupém úhlu sbíhaly. Grigor si pořád ještě hrál na cizincova herolda:

„Monsieur Gonzague Maris je Řek.“

Vzápětí se však opravil, jako kdyby nechtěl hostovi ubírat na významu:

„Ne turecký Řek, nýbrž říšský, Evropan.“

Cizinec měl předlouhé brvy. Usmál se, a ty málem až ženské řasy sklopil hluboko přes oči:

„Otec byl Řek, matka Francouzka, já jsem Američan.“ Mladíkova skromnost, ba skoro plachost byla Gabrielovi příjemná. Zavrtěl hlavou:

„To je ale, promiňte, bláznivá náhoda, že vás, Američana, jehož matka je Francouzka, přivedla sem, zrovna sem!“

Gonzague se znovu usmál a sklopil řasy:

„Je to náramně jednoduché! Měl jsem pár týdnů něco v Alexandrettě. Onemocněl jsem tam. Lékař mě poslal do hor, do Beylanu. V Beylanu mi však nesvědčilo...“

Lékárník Grigor zvedl káravě ukazovák:

„To ten tlak vzduchu! V Beylanu je tlak vždycky pod normálem!“

Gonzague Maris hlavu, pečlivě učesanou na pěšinku, sklonil k lékárníkovi:

„V Alexandrettě mi toho tolik vyprávěli o Mojžíšově hoře, až to ve mně vzbudilo zvědavost. Bylo to pro mě veliké překvapení, že jsem v bezútěšném Orientě narazil na něco tak krásného, na lidi tak vzdělané, a že jsem našel tak dobré ubytování, jaké mi poskytl můj milý domácí pan Grigor. Mám zálibu ve všem, co neznám. Být Mojžíšova hora v Evropě, je proslulá široko daleko. Ale jsem rád, že patří jenom vám.“

Lékárník zvěstoval lhostejně dutým hlasem, jaký používal ke zvláště významným sdělením:

„Je spisovatel a bude se tady v mém domě věnovat studiím.“

Gonzague jako by se nad tím oznámením zastyděl:

„Nejsem žádný spisovatel. Jen tu a tam posílám jedněm americkým novinám krátké zprávy. To je všechno. Nejsem ani opravdový novinář.“

Neurčitým gestem naznačil, že tahle jeho činnost slouží jen a jen tomu, aby se užívil. Grigor však nepustil svou oběť, která měla podpořit jeho hrdopysnost:

„Ale vy jste přece také umělec, hudebník, virtuos, pořádal jste koncerty, že?“

Mladík zdvihl ruku jako na obranu:

„To všechno není úplně přesné. Mezi jiným jsem taky doprovázel na klavír. Člověk musí vyzkoušet všechno.“

Pohledem hledal podporu u Julietty. Ta se divila:

„Svět je tak malý! Není to zvláštní, že se tady potkají dva krajané? Jste přece napůl můj krajan.“

Učitel Šatachjan však zase jednou nedokázal udržet na uzdě své horování:

„A není zvláštní, že se smíme pohybovat v tak vybrané společnosti, že my nuzní arménští sedláci se díky laskavosti tady madam můžeme zúčastnit večírku tak vznešeného?“

Podrážděný Voskanjan však dal svému mlčení ještě více vzkypět a usadil se s chmurnou povzneseností stranou od ostatních. Tím dával najevo, že nepokládá vůbec za nic tak zvláštního, když osobnost, jako je on, se na tomto místě těší účtě, jaká jí přísluší. Neboť Voskanjan byl v končinách kolem Mojžíšovy hory nejen vyhledávaný básník, který rodákům dodával ke všemožným oslavám, veselým i smutným, na objednávku verše, ale také se osvědčoval pro podobné účely co krasopisec a malíř. Leč lékárník Grigor svého učedníka Šatachjana znovu obdařil jemnou výtkou:

„My Arméni máme jednu osudovou vadu: malomyslnost. Často nás svádí k tomu, že sami sebe ponižujeme. Zapomínáme přitom, že jsme jedním z nejstarších civilizovaných národů na této zemi. Madam, protože je choť našeho Gabriela Bagratjana, ví, že jsme jako národ ze všech nejdříve, dávno před Římem, přijali křesťanství za státní náboženství. Měli jsme skvělou říši, hlavní město Ani se svými tisícerou chrámy se všeobecně považovalo za div světa. Králové arménské krve vládli celé Byzanci. V dobách, kdy Francie dosud dřímala v hlubokém barbarství, měli jsme už klasickou literaturu. Sám vlastním soubory výňatků z tak významných autorů jako Ghazara Parpecioho a Movse Chorenaciho. Ale ani dneska se nemusíme nijak krčit. Dokonce i v tomhle Zapadákově, kde není ani pořádná silnice, v průběhu času vznikla pozoruhodná knihovna... Madam nám tedy jistě dovolí, že se před ní nebudeme nijak stydět.“

Ten důstojný proslov přednesl lékárník se svým nepohnutým klidem mandarína. Na Juliettu se při něm nedíval. Jakožto vpravdě sokratovský mudrc choval se Grigor vůči ženám cudně a zdrženlivě. Zato vábilo jeho světlo mladé muže, pokud nebyli zrovna nějáci tupci. Na důkaz jeho přitažlivosti lze snad uvést, že mladý Gonzague Maris se nastěhoval právě k němu, ačkoliv mu nabízeli i krásný pokoj v domě muhtarově. Avšak Julietta, sama sebou okouzlená, na Grigorova slova spustila lámaně arménsky. Mluvila rozkošně:

„Co chcete ode mě? Já vždyť sama jsem arménská, jelikož vdala jsem Arména... Podle zákonu... Nebo možná turecká... Och, já se nevyznám...“

Nadšený všeobecný potlesk byl vděčnou reakcí na ten jazykový pokus. Gabriel za celý život slyšel z ženiných úst jen velmi málo arménských slov. Byl by měl nad jejími pokroky žasnout a radovat

se. Bohužel mu takhle unikl, poněvadž si zrovna vůbec nevšímal nikoho kolem a upřeně hleděl na Mithradatovu hlavu z druhého století našeho letopočtu, která pocházela ze seleukijských rozvalin u Süce. Ale vypadalo to, že na tu hlavu zhola nemyslí. Nikdo, kdo byl v místnosti, nepochopil smysl toho, co najednou s hněvem vyřkl:

„Jakmile zvíře přestane věřit, že se dokáže ubránit, zajde. Tak je tomu v přírodě i v dějinách.“

A bez nějakého zjevného důvodu posunul podstavec s Mithradatovou hlavou trochu doleva z místa, kde byl odedávna.

Díky tomu, že se Julietta tak rozjařila, večer se nakonec velice vydařil, vůbec se to nedalo srovnávat s dřívějšími schůzkami v Bagratjanově vile. Většina Arménů žila v tomhle kraji ryze po orientálsku, to znamená, že se potkávali jen v kostele a na ulici. Navštěvovali se jen při slavnostních příležitostech. Kavárny, jaké se najdou i v nejmenších tureckých vesnicích, tu nebyly. Právě takové ohrazené existování jen a jen doma bylo příčinou, proč všechny ženy tu byly takové zaražené. Ale to se nyní pozvolna vytrácelo. Pastorová svému muži, kterému se energicky snažila prodloužit život tím, že nedovolila, aby se mu jakkoli ukracovalo na spánku, zapomněla připomenout, že už by měli odejít. Muhtarova žena se přisunula k Juliettě, aby mezi zkoumavými prsty posoudila kvalitu hedvábí na její róbě. Ale majrik Antaram byla najednou tatam. Její muž pro ni poslal nějakého kloučka, aby mu pomáhal u jednoho těžkého porodu a odehnala všechny ty babizny, které při takových událostech vždycky oblehnou rodiččin dům a chystají se chránit ji za pomoci všelijakých kouzel. Z madam Altuniové se za ta léta stala našemu lékaři velmi zdatná asistentka a sama převzala hodně jeho pacientů. Umí to líp než já, tvrdíval.

Na matičku Antaram teď všichni pěli pravé chvalo zpěvy. Je to člověk zcela výjimečný. Je ochotna ke každé oběti. Všem ženám v jejich svízelných, mladým i starým, je nápomocna mateřskou nebo sesterskou radou. Dostává dopisy dokonce i z cizích osad. To proto, že ji Azganver Hajuhjaz Engerutjun, Všeobecný spolek arménských žen, učinil svou zástupkyní pro celou zdejší oblast. Jen paní Kebusjanová dobrodušnost matičky Antaram zdůvodnila kriticky:

„Vždyť nemá děti.“

Muhtar však svou nahluchlou hlavou a s lehce šilhavým pohledem bedlivě poslouchal, co pronáší lékárník; porovnával, jaké má přednosti čínské zpracování hedvábí oproti zdejší výrobě, a to velice detailně a dopodrobna. Kibusjan se plácl do kolena:

„No prosím, náš Grigor! Člověk chodí léta k němu do lékárny, kupuje petrolej a prášek na žaludek, a nemá ani tušení, co je vlastně zač!“

Nejdéle roztával pán domu. Pak ale se to stalo, než bys mrkl. Nespokojeně si prohlédl rozlehlý stůl, na němž trůnily mísy s pečivem, čísky na čaj a na kávu a dvě karafy s rakijí. A vyskočil:

„Milí přátelé! My si zasloužíme něco lepšího.“ Odešel s Kristaporem a Misakem do sklepa pro víno. Mladší Avetis se postaral, aby v domě byla hojná zásoba nejlepších ročníků a aby se dobře ošetřovaly. Péče o ně byla svěřena správci. Silná vína Mojžíšovy hory ovšem dlouho nevydržela. Snad to bylo tím, že se podle starodávného zvyku namísto v sudech uchovávala ve velkých zapečetěných hlíněných džbánech. Byl to temně zlatý vazký nápoj, velmi těžký, podobný vínům, jaká se daří v libanonské Xaře. Když byly sklínky naplněny, Bagratjan vstal, aby nejprve pronesl přípitek. Ten byl posléze stejně neurčitý a chmurný jako všechno, co dneska řekl: Je hezké, že tu tak všichni sedí pospolu s veselou myslí. Jenže kdoví, bude-li moci kdokoli z nich být příště nebo přespříště tak bezstarostný? Ale jen ať se v téhle chvíli nedá nikdo rmoutit takovými myšlenkami, stejně z nich nepovstane nic dobrého.

Přípitek, spíše zamračené nabádání, pronesl Gabriel arménský, Julietta mu na pozdrav pokynula sklínkou: „Rozuměla jsem ti velmi dobře, každému slovu... Ale proč tak trudnomyslně, můj milý?“

„Jsem hrozně špatný řečník,“ omlouval se Gabriel. „Před pár lety mi psali z Paříže a nabídli mi funkci ve straně Dašnakcutjun. Odmítl jsem, nejen proto, že nechci mít s politikou nic společného, ale i proto, že před lidmi bych ze sebe nevypravil jediné slovo. O nějakého národního předáka ve mně rozhodně nikdo nepřišel.“

„Rapajel Patkanjan –“ obrátil se lékárník na Juliettu, aby jí podal výklad – „Patkanjan byl jedním z největších našich národních vědců, byl to opravdový buditel, a přitom nejhorší řečník, jakého si lze vůbec představit. Koktal hrozněji než mladý Démostenés. V tom ale právě byla zvláštní působivost jeho projevů. Sám jsem kdysi dávno měl čest ho znát a slyšet. To bylo v Jerevanu.“

„Chcete říci,“ zasmál se Gabriel, „co není, může být.“

Těžké víno vykonalo, co vykonat mělo. Hlasy byly řečnější a řečnější. Učitel Hrant Voskanjan jediný zachovával zatrpklé mlčení, jímž byl povinován své významnosti. Muž Boží, Nochudjan, protože mnoho nesnesl, hájil svou sklenku před výpady své choti, která mu ji chtěla uzmout. Při tom několikrát opakoval:

„Je to přece slavnost, že! Nebo ne?“

Když Gabriel otevřel jedno z oken, aby vyhlédl do noci, ucítil za sebou Juliettu: „No není to tu pěkné?“ zašeptala. Položil jí ruku kolem boků: „A komu za to vděčím, když ne tobě?“

Jenže k takovým zamilovaným slovům se nehodil jejich zkreslený zvuk. Víno působilo, a někdo vyslovil přání po hudbě. Vzpomněli si na jednoho mladíka mezi učiteli. Byl to jeden z Grigorových učedníků, jmenoval se Asajan. Ten mladík hubený jak nit údajně vládl obstojným hlasem a slušnou pamětí na zdejší písně. Asajan se vzpíral, tak jak to zpěváci dělávají. Že bez doprovodu to nejde, a aby šel pro tar, na to bydlí moc daleko. Julietta se užuž odhodlávala, že dá snést dolů gramofon. Určitě zná z obyvatel Yoghunluku ten div techniky jen málokdo. Lékárník Grigor však tuhle otázku rozřešil; vyslal významný pohled k muži, ježž hostil ve svém domě.

„Je přece mezi námi umělec.“

Gonzague Maris se bez dlouhého zdráhání posadil ke klavíru.

„Jeden z dvanácti klavírů v Sýrii,“ prohlásil Gabriel, „dovezli ho pro matku z Vídně už před čtvrtstoletím. Ale Kristapor mi říkal, že bratr Avetis dal z Aleppa přivést odborníka, který ho dal do pořádku. V posledních týdnech života na něj často hrával. A já ani nevěděl, že měl hudební vlohy...“

Gonzague zahrál pár akordů. Ale jak už to bývá, umělec nenašel ten pravý tón pro tak pozdní hodinu, pro nenavyké uši a pro potřebu těchto posluchačů. Seděl ledabyle, s hlavou nahnutou nad klávesy, v ústech s cigaretou – ale prsty se mu zaplétaly do melodií stále hřbitovnějších. „Rozladěný, je strašně rozladěný,“ šeptal a možná proto se nedokázal odpoutat od toho, aby tu předl tóny tak uplakané. Na tvář předtím tak pěknou se mu položil závoj nudy a zmalátnělosti. Bagratjan se z boku zahleděl na ten obličej; už mu teď nepřípadal chlapecky plachý, nýbrž dvojsmyslný a vyžilý. Hledal očima Juliettu; předtím si posunula židli blíž ke klavíru. Její tvář byla náhle stará a propadlá. Na jeho tázavý posunek tiše doznala:

„Bolí mě hlava... to z tohohle vína...“

Gonzague znenadání přestal hrát a přiklopil víko: „Promiňte, prosím,“ řekl.

Ačkoliv učitel Šatachjan cizincovu hru na klavír velebil odbornými výrazy, to aby doložil, jak je do hudby zasvěcen, bylo po veselosti. Krátce nato paní pastorová Nochudjanová zahájila všeobecný odchod. Přenocují prý sice u přátel v Yoghunluku, musí však už s východem slunce vyrazit do Bitiasu. Nejdéle otálel Voskanjan, nemluva. Když už ostatní vycházeli do zahrady, ještě jednou se vrátil, a na svých krátkých nožkách stroze a ke všemu odhodlán zamířil k Juliettě; až se ho ulekla. Jen jí však podal rozměrný arch papíru, na němž se různobarevným inkoustem skvělo cosi napsáno arménským písmem, a vytratil se.

Byla to vzletná báseň o vyznávané lásce.

Když se Julietta v noci náhle prudce probudila, uviděla, že Gabriel vedle ní sedí na posteli strnule vzpřímený. Zapálil svou svíci a zřejmě už hodnou dobu Juliettu pozoroval. Cítila, že jistě nikoliv plamen, nýbrž jeho pohled ji vytrhl ze spánku.

Dotkl se její paže:

„Nechtěl jsem tě probudit, ale býval bych rád, kdyby ses vzbudila sama.“

Setřásla si vlasy dozadu. Tvář měla svěží a přívětivou.

„Mohls mě klidně vzbudit. Nevadilo by mi to. Vždyť to víš. V noci si poklábosit, pro to mám vždycky pochopení.“

„Přemýšlel jsem o tom všem, jednou tak a pak zas tak,“ vysvětloval nejasně.

„A já božsky spala. Hlava mě bolela zřejmě ne z toho vašeho arménského vína, ale od toho hraní mého – comment dire, jak to říci? – demi-compatriote, polokrajana. Divný nápad! Udělat si z Yoghunluku lázně a nastěhovat se k panu Grigorovi jak do penzionu. Nejpodivnější na tom všem je ale ten mrňavý černý učitýlek, co mi dal ten stočený plakát. A i ten druhý učitel, co tak pořád ňafá! Zřejmě si myslí, že je to náramně vznešená francouzština. Zní to, jako když někdo roztlouká kamení a do toho kňučí psi. Vy Arméni máte vůbec prapodivnou výslovnost. Ani ty ses jí docela nezbavil, můj milý. Ale člověk nemůže být tak přísný. Jsou to jinak docela hodní a příjemní lidé.“

„Chudáci, chudáci to jsou!“

Ten výbuch trýzně s rachotem vyrazil Gabrielovi z prsou. Juliettin hlas zjhl:

„Urazila jsem se, žes odjel, a neřekl mi jediné slovo. Byla bych ti s sebou dala něco k jídlu...“

Jako kdyby její starostlivá slova vůbec neslyšel:

„Já nespal ani chvilku. Napadalo mě tolik věcí. Tenkrát o té večeri u profesora Lefčvra. A o prvním dopise, který jsem ti napsal.“

Julietta u Gabriela nikdy nezažila, že by byl jakkoliv sentimentální. Tím víc se teď divila. Mlčky se na něj dívala. Svíce, která mu hořela za zády, způsobila, že manželovu tvář ne a ne uvidět a že se mu trup rýsoval jen jako velký černý balvan. Gabriel však – protože na Juliettu dopadal nejen plamen svíce, ale i první zásvit jitra, ještě i s hvězdami – viděl před sebou jakousi něžně se třpytící jasnou bytost: „Čtrnáct let to bylo v říjnu. V životě jsem nedostal větší dar. A přesto, byl to těžký hřích. Neměl jsem tě uchvátit, neměl jsem právo uvrhnout tě do osudu, se kterým nemáš nic společného...“

Sáhla po zápalkách, aby zažehla i svou svíci. Kvapně se jí natáhl po ruce a zabránil tomu. A tak se pro ni jeho hlas znovu jen vynořoval z té beztvaré černi:

„Nejlíp kdyby ty ses zachránila... Měli bychom se rozvést!“

Dlouho mlčela. Nenapadlo ji, že by ten potřeštěný, naprosto nepochopitelný návrh mohl souviset s něčím vážným. Posunula se blíž k němu:

„Způsobila jsem ti nějakou bolest, urazila jsem tě, zavdala ti důvod k žárlivosti?...“

„Nikdy jsi nebyla ke mně laskavější než dnes večer. Už léta jsem k tobě nepocítil takovou lásku... Ale o to je to horší!“

Opřel se o ruce a poposedl trochu výš, černý balvan jeho postavy byl jí najednou ještě cizejší:

„Julietto, neber na lehkou váhu, co říkám. Ter-Hajkazun udělá všechno, aby náš rozvod proběhl co nejrychleji. A turecké úřady u takových věcí nedělají potíže. A pak budeš volná, už ne Arménka, a budeš se moci odříci strašlivého osudu mého národa, do něhož jsi upadla mou vinou. Odjedeme do Aleppa. Tam se jako Evropanka dáš pod ochranu některého konzula, amerického, švýcarského, to už je jedno. Pak budeš v bezpečí, ať už se tady nebo tam bude dít cokoliv. Štěpán pojede s tebou. Svůj majetek a dividendy dám samozřejmě přepsat na tebe...“

Mluvil křečovitě a o překot, aby jej nepřerušila. Ale Julietta se tváří přibližila těsně k jeho:

„A tohleto šílenství myslíš opravdu vážně?“

„Až bude po všem a budu-li ještě naživu, přijedu zas za vámi.“

„A včera jsme ještě docela v klidu probírali všechno, co by se mělo udělat, kdyby tě povolali...“

„Včera? Včera to byl všechno omyl. Svět se mezitím změnil.“

„Co se změnilo? Myslíš to s těmi pasy? Dostaneme nové. A sám přece jsi říkal, že ses v Antiochii nedověděl nic tak hrozného.“

„Dověděl jsem se sice dost hrozného, ale o to nejde. Toho, co se opravdu změnilo, je možná hodně málo. Ale přihnalo se to z ničeho nic, jako bouře v poušti. Předkové v mé duši, kteří vytrpěli neuvěřitelné věci, to cítí. Všechno, z čeho se ve mně skládá život, to cítí. Ne, to nemůžeš pochopit, Julietto. Kdo nikdy nebyl cílem zášti kvůli tomu, že je jisté rasy, nemůže to pochopit.“

Julietta vyskočila z postele, sedla si k němu, vzala ho za ruce:

„Ty jsi úplně jako Štěpán. Vždycky když má nějaký těžký sen, probudí se jen napůl a ještě hodinu je celý omámený. Proč bychom zrovna my měli být v nějakém nebezpečí? Vzpomínám na tvé turecké přátele, na ty rozkošné, jemné lidi, co nás v Paříži tak často navštěvovali. A z těch že by znenadání byly úskočné bestie? Ne! Vy Arméni jste vždycky Turkům krívdili.“

„Já jim nekřivdím. Jsou mezi nimi ohromní lidé. Koneckonců jsem poznal za války i nižší vrstvy, byli to lidé trpěliví a laskaví. Oni nic nezavinili, my jsme nic nezavinili. Jenže co to pomůže?“

Úsvit rostl a rostl, a okraj Mojžíšovy hory, která nahlížela do jizby, nabýval stále ostřejších obrysů. Gabrielovy oči ulpěly na Hoře:

„Přemýšlel jsem o tom, jak je přece jen podivné, že jsme jeli za Avetisem, a on mně pořád znovu unikal. Jako kdyby mě byl chtěl svou smrtí přilákat do Yoghunluku... Ne! To tys vlastně trvala na tom, abychom sem jeli.“

Ochladilo se. Juliettě mrzla holá chodidla. Smířlivě souhlasila:

„Tak vidíš. Bylo to mou svéhlavostí. To tě snad uklidní.“

Jenže Gabrielovy myšlenky mířily jinam:

„Včera jsem jednu chvíli měl nezvratný pocit, že mé kroky vede nějaká vyšší moc, že má Bůh se mnou nějaké záměry. Opravdu to byl nezvratný pocit, i když zase rychle zmizel... Život, jaký jsem vedl, asi nebyl správný. Je náramně příjemné žít v představě, že

člověk je něco docela výjimečného, nějaké úžasné zrnko prachu, které neváže nijaká zemská tíže a které se může nezávazně potulovat po vesmíru... A pak mě Bůh skrze Avetise a jeho vůli dovedl zpátky do téhle staré země...“

Odmlčel se. Julietta však dlouho pátrala v jeho nezřetelných rysech:

„Poprvé na tobě vidím, že máš strach.“

Pořád ještě neodvrátil oči od rostoucí Mojžíšovy hory:

„Strach? Takový, jaký mívá člověk z něčeho nadpřirozeného! Jako děcko jsem si často představoval, že nějaká malá hvězdička na nebi se najednou zvětší, nadme se, poletí blíž a blíž, až zemi rozrazí...“

Otřásl se, aby konečně nabyl nad sebou vlády:

„Julietto! Nejde o mě. Jde o tebe a o Štěpána.“

To už se však notně rozzlobila:

„Já těm tvým nebezpečím vůbec nevěřím. Máme přece rok 1915. Já v Turecku tak jako všude na světě zažila jen přívětivé a galantní lidi. Já se nikoho nebojím. A i kdyby nám hrozilo nějaké nebezpečí, vážně si myslíš, že bych byla tak ničemná a zbabělá, abych odtud utekla a nechala tě tu trčet?... To bych neudělala, ani kdybych tě už neměla ráda.“

Na to nic neřekl a zavřel oči. Julietta užuž tiše vstávala. Ale Gabriel se jí svezl hlavou do klína. Čelo měl studené a vlhké. Náhle jako na povel spustili ptáci své ranní zmatené skřehotání.

Ten záchvat slabosti a skleslosti pominul tak rychle, jako předtím propukl. Vzdor tomu od onoho dne, kdy zjel do Antiochie, nebyl to už ten Gabriel jako dřív. Ačkoliv jindy pracoval celé hodiny ve svém pokoji, trávil teď doma ponejvíce jen noci. To pak ale byl vždycky strašlivě unaven a spal jako zabitý. O tom čemsi hrozivém, co ho v poslední nedělní noci tak hluboce rozrušilo, už slova nepromluvil. I Julietta se střežila zavést na to řeč. Byla přesvědčena, že za vším není nic tak moc důležitého. Za své manželství už zažila u Gabriela třikrát nebo čtyřikrát takové kritické údobí. Týdny těžkého a bezdůvodného rozladění, dny přemítavé nemluvnosti, a nebylo žádného přívětivého lektvaru, který by mu rozvázal jazyk a rozveselil ho. Tohle znala. V takové době se mezi nimi vztyčila zeď, nepřekonatelná cizota, a Julietta se pak děsila, jaká dětinská odvaha ji to zlákala připoutat svůj život k takové obtížné povaze. Samozřejmě v Paříži to pro Juliettu bylo jiné. Vlastní svět, v němž byl cizincem Gabriel, stál svou mocnou převahou za ní. Ale tady v Yoghunluku se situace obrátila, a je naprosto pochopitelné, že se Julietta snažila vzdor vši ironii posilovat v sobě náklonnost k těm „polodivochům“.

Musí ho nechat na pokoji. V tom trýznivém nočním rozhovoru neviděla Julietta nic jiného, než že zase propuká jedno z těch chmurných období, jaká už znala. Ta Francouzka, která vyrůstala v ovzduší nekonečné jistoty, nedovedla si představit zhola nic z toho, co Gabriel nazval bouří v poušti. Evropa je jediné bitevní pole. Říká se, že lidé v Paříži musí trávit kvůli náletům noci ve sklepích. Julietta ale tráví tohle jaro jako v ráji. Pár měsíců to tu docela dobře vydrží. A nakonec se dříve nebo později vrátí na Avenue Kléber. Zatím ale tu Julietta měla až nad hlavu práce, a ta jí krásně zaplnila celý den. Neměla čas nějak příliš přemýšlet. Probudila se v ní ctižádostivost paní domu a celé usedlosti. Služebnictvo se musí zcivilizovat. Dostalo se jí teď příležitosti naučit se obdivovat vrozené nadání arménského lidu. Z kuchaře Hovhannese byl za pár týdnů málem nějaký francouzský chef-de-cuisine. Sluha Misak projevil takovou všestrannost, až Julietta pomýšlela na to, že si ho vezme s sebou do Francie. Obě děvčata, která jí posluhovala, měla slibné vyhlídky stát se dokonalými komornými. Pokud se týkalo vily, ta byla ve slušném stavu. Ale

ženský bystrozrak přesto mnohde odhalil zpustlá a zanedbaná místa. Přišli řemeslníci. Mistroval jim důstojný muž jménem Tovmasjan; sám zastal veškeré tesařské práce. Ale častovat Tovmasjana titulem „řemeslnický mistr“, to se nesmělo; říkal si stavitel, vykračoval po světě s těžkým zlatým řetízkem od hodinek, na kterém měl viset medailónek s podobiznou zemřelé manželky vyvedenou učitelem Voskanjanem, a nevynechal jedinou příležitost, aby nepodotkl, že obě jeho děti, jak syn, tak dcera, studovaly v Ženevě. Byl to člověk unavující důkladností a zapléтал Juliettu do málem nekonečných debat. Zato se mu podařilo nejen zakrátko zahladit na tom kterém domě veškerá poškození, ale pokud to bylo možné, postarat se i o rozmannitá zařízení, která pro člověka zvyklého na západní civilizaci byla nezbytná. Řemeslníci pracovali zručně a tak neslyšně, až to bylo s podivem. Už v prvních dubnových dnech mohla Julietta s pýchou konstatovat, že má na zapadlém syrském pobřeží dům, který se může měřit s každým západním venkovským sídlem, pomine-li se primitivní osvětlení a vodovodní instalace.

Největší Juliettinou radostí však byla zahrada s ovocnými stromy a růžemi. Tady se ozvala zase krev jejích předků. Není snad v každém Francouzi nějaký děděný zahradnický a ovocnářský talent? Ale i Arméni jsou rozenými zahradníky; a zvláště ti kolem Mojžíšovy hory. Správce Kristapor byl v tomhle oboru mistrem. Julietta by byla nikdy netušila, že by tu kdy mohla být zahrada tak plodící. Sklízelo se v ní téměř celý rok. Ten, kdo je neochutnal, neumí si vůbec představit, jak sladké a šťavnaté jsou arménské broskve. I tady, za rozvodím Tauru, si ještě uchovávaly veškerou svěžest své vlasti, kterou měly nahoře u Vanského jezera s nesčetnými zahradami. Julietta ve svém sadě objevovala neustále nové a nové odrůdy ovoce, zeleniny i květin, o jakých nikdy neslyšela. Nejvíce času ale trávila v růžovém sadě, se sombrerem na hlavě a v ruce s Kristaporovými velkými strhovačkami. Pro ženu zblázněnou do růží to bylo opojení, nad něž nebylo silnějšího. Širý lán, keřík vedle keříku, trs vedle trsu, ale ne v nějakém přehlídkovém zákrytu jak někde v Evropě, nýbrž v husté hemžení barev a vůní na temně zelených vlnách. Damašek byl blízko a Persie nedaleko. Z tisíceroch kmenů těchto zemí vyslali sem předkové své potomky, a kdykoliv Julietta putovala po úzkých zahradních cestičkách tím mořem, nesčetnými pohledy a výdechy pozdravovala ji sama prapodstata všeho toho, co dělá růží růží. —

Lékárník Grigor jí jednou slíbil, když mu dodá dostatek košů s čerstvými květy pravé moschata damascena, že jí vylisuje malou lahvičku oleje, který se vyrábí podle stoletých obyčejů. A vyprávěl jí jednu legendu: Jediná kapka té pravé tresti má takovou sílu, že nebožtík, jemuž se kápne do vlasů, bude vonět ještě za vzkříšení a nakloní si tak soudného anděla.

Tu a tam si Julietta vyjela na koni se Štěpánem. Avetis Bagratjan jim tu zanechal po sobě čtyři. Jednoho docela malého dobromyslného koníčka dostal darem chlapec. Za těchto vyjížděk, buď do roviny Süce, nebo na druhou stranu přes Azir, Bitias do vesnice včel, ubíral se za nimi štolba, jemuž Julietta navrhla malebný kroj. Prahla po kráse a po dekorativní nádheře, nejen pro sebe, ale i pro všechno a všechny, co ji obklopovali. Vždycky když se se Štěpánem a tím pestrým průvodcem vznešeně nesli kostelním náměstím a hlavní ulicí po Yoghunluku, připadala si jako panovnice tohohle pohádkového světa. Někdy pomyslela na matku a sestry v Paříži. To jí pak její zdejší existence připadala ještě záviděníhodnější. Kdekoliv se objevila, tam ji vítali s hlubokou úctou, i v mohamedánských osadách, do nichž někdy při delších vyjíždkách dorazili. Je to zřejmé: Chudáka Gabriela zase trápí jedna z těch jeho nervových krizí. Julietta nikde nezaznamenávala nejmenší příznaky, že by se svět nějak změnil.

Gabriel Bagratjan každý den ráno odcházel z domu. Ale už nevycházel na Mojžíšovu horu, nýbrž putoval po zdejších osadách. Touha znovu si vštípit obraz světa z dětství ustoupila snaze mužnější: chtěl co nejdůkladněji poznat lidi tohohle světa, jak žijí, jaké mají potřeby.

Také však napsal množství dopisů do Istanbulu; arménským přátelům ze strany Dašnakcutjun, a ještě více bývalým přátelům mezi mladoturky. Měl sice jisté podezření, že cenzori kaymakamliku v Antiochii se možná přičiní, aby dopisy nejspíš nedošly, ale některé snad přece jen k adresátovi dorazí. Podle odpovědi se rozhodne, co v budoucnu podnikne. Jestli zůstalo v hlavním městě všechno při starém, jestli ono opatření je ryze vojenské povahy, pak vzdor varování agy Rifata Bereketa tohle domácí vegetování přeruší a i bez nezbytného pasu se odváží cesty do hlavního města. Pokud ale odpověď bude špatná nebo nedojde vůbec žádná, to pak se potvrdily obavy toho starého Turka, past sklapla a je po ústupu. Pak už je možné

jenom doufat, že takový přítel Arménů, jako je válí Celal bej, nestrpí ve svém vilájetu žádné „incidenty“ a že taková venkovská usedlost jako tahle u Mojžíšovy hory zůstane i nadále mimo ohniska požáru, protože takovými bývají přece vždycky jenom větší města. To by pak yoghunlucký dům byl, tak jako to řekl aga, opravdu ideálním útočištěm. – Pokud ovšem běží o to, že ho dosud nepovolali do vojenské služby, Bagratjan byl přesvědčen, že přesně uhádl, co mají osmanští generálové za lubem. Arménské útvary stáhli z fronty a odzbrojili je. Proč? Turci mají strach, že menšina tak silná, jako jsou Arméni, v případě, že válka dopadne nepříznivě, by si mohla, kdyby měla v rukou moderní zbraně, vydobýt na státním národě jistá práva. Kde ovšem nejsou vojáci, tam se ještě méně mohou trpět důstojníci, kteří by se ve vhodném okamžiku mohli zmocnit vedení.

Jakkoli tohle vysvětlení postihovalo stav věcí, Gabriel stejně ani na chvíli neměl klid. Jeho nepokoj, to však už nebyla nervózní předrážděnost, nýbrž plodná cílevědomost. Objevil v sobě puntičkářství, jaké dosud znal jen ze své vědecké práce. Teď se mu ale při pátrání po tom, jaké jsou skutečné poměry, věru hodilo. A to si vůbec nekladal otázku, na co to vlastně vynakládá své síly, a komu tím hodlá vůbec pomoci. Bůhví kolik měsíců v tomhle údolí ještě prožije. Chtěl o zdejších osadách a o těchhle lidech vědět všechno. Z bratrské zodpovědnosti.

Zašel – to byla první věc – za yoghunluckým představeným. V obecním domě největší osady se vyřizovaly i společné záležitosti ostatních vesnic, především styk se státními úřady. Muhtar Kebusjan tu nebyl. Obecní písař přivítal Gabriela s mnoha poklonami; ono také bylo vyznamenáním, když sem zavítala hlava pověstného Bagratjanova rodu.

Existují seznamy obyvatelstva? Písař velkoryse ukázal na zaprášenou polici u stěny toho kamrlíku. Samozřejmě mají takové seznamy. Všechny duše jsou podchyceny, a nejenom v příslušných církevních matrikách. Nežijeme tu přece mezi nějakými Kurdy nebo nomády, nýbrž mezi křesťany. Před několika lety dali tehdejší muhtarové na vlastní pěst provést sčítání lidu. V roce 1909 – po zásahu proti mladoturkům a po velkém masakru v Adaně – totiž přišel z arménské lidového zastupitelstva rozkaz spočítat obyvatele zdejších sedmi vesnic. Bylo to dohromady zhruba asi sedm tisíc křesťanů. Pokud si ale efendi přeje, může dostat do několika dnů přesný počet.

Gabriel si to přál. Ještě se vyptal, jak je to s odváděním mladých mužů, na něž se vztahuje branná povinnost.

To už byla otázka choulostivější. Obecní písař začal trochu šilhat, tak jako jeho pán, muhtar. Podle mobilizačního rozkazu byli do armády povoláni zatím všichni muži mezi dvaceti a třiceti lety, ačkoliv zákon stanoví jako horní věkovou hranici sedmadvacet let. Doposud povolání postihlo z celé oblasti arménských vesnic asi dvě stovky mužů. Z nich prý jich přesně sto padesát zaplatilo bedel, zákonem stanovenou částku, jíž se lze vykoupit z vojenské služby a která činí padesát liber na hlavu. Efendi přece ví, že lidé ve zdejších kraji vydávají peníze velmi uvážlivě. Většina otců se stará o bedel, hned jak se narodí syn, aby jej uchránili údělu tureckého vojáka. Yoghunlucky muhtar v doprovodu četnické hlídky při každém novém odvodu daň vybere a osobně ji odevzdá na antiochijském hůkümetu.

„Jenže jak to,“ zpytoval Bagratjan písaře dále, „že je mezi šesti tisíci duší jen dvě stě mužů v braneckém věku?“ Dostalo se mu odpovědi, která ho nikterak nepřekvapila. Efendi ať uváží, že nedostatek zdatných mužů je dědictvím z minula, že je to důsledek těžkých krveprolití, jaká postihují arménský národ nejméně jednou za deset let.

To ovšem byla pouhá fráze. Gabriel sám viděl ve vesnicích více než jen dvě stovky mladých mužů. Zkrátka byly cesty, jak se vyhnout vojenské službě a nemuset přitom složit celý bedel. Neštovičný Alí Násif jistě dopodrobna ví, jaké to jsou cesty. Bagratjan se vrátil k tomu, nač se ptal:

„A dál! Padesát mužů šlo k odvodu do Antakye. Co je s nimi?“

„Čtyřicet si jich tam nechali.“

„A u kterých pluků, na kterých frontách těch čtyřicet slouží?“

To se přesně neví. Rodiny, kterých se to týká, nedostaly už týdny, ba měsíce od svých synů zprávu. Turecká pošta je přece všeobecně známá svou spolehlivostí. Možná jsou v kasárnách v Aleppu, generál Cemal paša tam nově sestavuje svou armádu.

„A ve vesnicích nikdo nemluví o tom, že z Arménů chtějí udělat inšaat taburu, podpůrné vojsko?“

„Ve vesnicích se toho napovídá,“ prohlásil písař cudně.

Gabriel si prohlížel titěrnou polici. „Seznam domovního majetku“ trůnil hned vedle jednoho exempláře „Zákoníku osmanského císařství“, a jemu po boku rezavá váha na dopisy. Znenadání se otočil: „A co zběhové?“

Vyslýcháný obecní písař se zatvářil tajuplně, poodešel ke dveřím, otevřel je a se stejně tajuplným vzezřením na líci je zase zavřel. Samozřejmě jsou i tady zběhové, tady jako všude jinde. Proč by Arméni neměli dezertovat, když jsou jim v tom Turkové zářným příkladem? Že kolik zběhů? Tak patnáct dvacet. Ano! Už se po nich i pátralo. Před několika dny. Hlídka, v níž byli saptiehoové a pravidelná pěchota; velel jim nějaký mülazim. Prohledali celou Mojžíšovu horu. K smíchu!

Špičatý obličej toho mžouravého mužíčka se najednou rozjasnil divokým, lstivým triumfem:

„K smíchu, pane! Naši kluci, ti přece svou Horu znají!“

Fara, kterou obýval Ter-Hajkazun, byla spolu s muhtarovým domem a budovou školy největším stavením na yoghunluckém kostelním náměstí. Se svou plochou střechou a jednopatrovou průčelní stranou s pěti okny by byla mohla být v kterémkoli městečku na jihu Itálie. Fara patřila ke kostelu „Sboru svatých andělů“, což je podle smyslu něco jako „nebeské vojsko“, a starý Avetis dal tenkrát v sedmdesátých letech spolu s chrámem postavit i ji.

Ter-Hajkazun byl řehořským arciknězem celé oblasti. Do okruhu jeho působnosti spadaly ještě také osady se smíšeným obyvatelstvem a drobné arménské obce tureckých městysů Süce a El-Eskelu. Sám cařihradský patriarcha jej jmenoval vardapetem obvodu, představeným jednotlivých farností a jejich ženatého kněžstva. Ter-Hajkazun kdysi vystudoval ečmiadzinský seminář, přímo u katolíka, ježž arménští křesťané uctívají jako svého nejvyššího představitele, a tak byl jako hlava svého vikariátu člověkem ve všech směrech povolaným.

A pastor Harutjan Nochudjan? Jak se v tomhle asijském zákoutí najednou octli protestantští pastoři? Nuže, v Anatólii i v Sýrii bylo protestantů poměrně dost. Evangelická církev za tyhle obrácené na novou víru vděčila německým a americkým misionářům, kteří vždycky ochotně podali pomocnou ruku každému arménskému ubožákovi nebo sirotkovi. Milý dobrý Nochudjan sám byl kdysi takový sirotek; ti milosrdní otcové jej poslali do Dorpatu ve východním Německu, aby tam vystudoval bohosloví. Ale i on se ve všem, co se bezprostředně netýkalo vlastní duchovní péče, podřizoval autoritě Ter-Hajkazunově. Tváří v tvář tomu, že arménský národ byl neustále ohrožen, nějaké dogmatické rozlišování mezi tím a oním vyznáním nehrálo nikdy důležitou úlohu, a privilegované postavení duchov-

ního vůdce – a tím byl Ter-Hajkazun v nejvlastnějším smyslu toho slova – bylo nepochybné a nedotknutelné.

Kostelník, už starý člověk, uvedl Gabriela do kněžovy pracovny. Do pusté místnosti s rozměrným kobercem. K oknu byl přiražen mrňavý psací stůl a vedle něho stála roztrhaná slaměná židle pro návštěvníky. Ter-Hajkazun za stolem vstal a popošel jeden krok Bagratjanovi v ústřety. Nebylo mu víc než osmačtyřicet, ale ve vousecch měl napravo i nalevo dva silné bílé prameny. Ve velikých očích – arménské oči jsou téměř vždy veliké, úděsem nad tím, co musely za těch tisíc let všechno uvidět – se mu zračila směsice plaché zahloubanosti a odhodlané světažnalosti. Vardapet byl oblečen do černé sutany a na hlavě měl zašpičatělou kápi. Tu a tam si ruce zasunul do širokých rukávů sutany, jako kdyby ho záblo, i když byl vlahý jarní den. Asi ho mrazilo z pokory. Bagratjan opatrně usedl na tu churavou slaměnou židli:

„Velice mě mrzí, Důstojnosti, že nikdy nezavítáte do mého domu.“

Kněz sklopil oči a oběma rukama pohnul v omluvném gestu:

„Mě to mrzí víc než vás, efendi. Jenže neděle večer je jediná doba, kterou má člověk ještě sám pro sebe.“

Gabriel se porozhlédl. Domníval se, že tady ve farní kanceláři narazí na nějaké spisy a objemné knihy. Nic takového. Jenom na psacím stole leželo pár nějakých písemností.

„Máte toho na bedrech mnoho, dovedu si to živě představit.“

Ter-Hajkazun to nepopřel:

„To ty velké vzdálenosti; stojí člověka tolik času a námahy. Jsem na tom stejně jako doktor Altuni. Koneckonců ani rodáci v El-Eskelu a nahoře v Arsu nechťejí přijít o duchovní péči.“

„Ach, tak daleko,“ pravil Bagratjan, poněkud duchem nepřítomen. „Pak na nějaké posezení s přáteli nemáte věru čas ani chuť.“

Ter-Hajkazun zvedl oči před sebe, jako by mu Gabriel dobře nerozuměl:

„Ne, to ne! – Dovedu si vážít takové cti, zajdu k vám, efendi, jakmile se mi jen trochu odlehčí...“

Odmlčel se, jako že není zapotřebí dál vysvětlovat, co má tím „odlehčením“ na mysli:

„Nelze ani dost chválit, že k sobě přitahujete naše lidi. Tolik jim toho tady chybí!“ Gabriel se snažil zachytit kněžův pohled:

„Nemyslíte, Ter-Hajkazune, že teď není zrovna vhodná doba na nějaké takové schůzky?“

Kněz se po něm krátce pozorně podíval:

„Naopak, efendi! Právě teď ať se naši lidé scházejí!“

Na taková podivně mnohoznačná slova nejdřív Gabriel Bagratjan nic neřekl. Teprve za chvíli namítl:

„Člověk opravdu žasne, že si tu život jde tak klidně svou cestou a že si nikdo zřejmě nedělá žádné starosti.“

Kněz opět sklopil oči, jako že je ochoten trpělivě vyslechnout každý nesouhlas.

„Před několika dní jsem byl v Antiochii,“ zpovídal se Gabriel, „a leccos jsem se tam dověděl.“

Zkřehlé Ter-Hajkazunovy ruce vyjely z rukávů sutany. Propletl si špičky prstů:

„Lidé z našich vesnic jezdí do Antiochie pouze málokdy, a to je dobře. Žijí si ve svých vlastních hranicích a vědí málo o tom, co se děje za nimi.“

„Jak dlouho ještě budou moci v těchto hranicích žít, Ter-Hajkazune...? Co například bude, jestli všechny naše předáky a významné osobnosti v Istanbulu zatknou?“

„Už je zatkli,“ odvětil kněz velmi tiše. „Už tři dny sedí v istanbulských věznicích. A je jich strašně, strašně moc.“

Pro Gabriela bylo všechno rozhodnuto, cesta do Cařihradu byla zatarasena. Ale v této chvíli na něj tato obrovitá skutečnost působila daleko méně než Ter-Hajkazunův klid. Bagratjan nepochyboval o tom, že je to zvěst zaručená. Kněží vzdor existenci liberálního Dašnakcutjunu byli pořád ještě nejmocnější silou a v národě jedinou skutečnou organizací. Světské obce byly od sebe daleko roztroušeny a o tom, co se ve světě děje, se lidé většinou dovídali, až když je vír událostí strhl do svého středu. Takový kněz však se rychlými a tajnými cestami dověděl vždycky první o každém nebezpečí, dlouho předtím, než o něm byly s to referovat noviny v hlavním městě. Gabriel se chtěl ještě jednou přesvědčit, že rozuměl správně:

„Vážně zatkli? A koho? Je to naprosto jisté?“

Ter-Hajkazun položil zmrtvělou dlaň s velkým prstenem na písemnosti:

„Je to jisté jako nic jiného.“

„A vy, arcikněz sedmi velkých farností, jste tak klidný?“

„Neklid by mi nijak neprospěl a mým farníkům by jen uškodil.“

„Jsou mezi zatčenými také kněží?“

Ter-Hajkazun zřejmě rozpoznal v otázce nedůvěřivost. Vážně přikývl.

„Dosud je jich sedm. Mezi nimi arcibiskup Hmajak a tři vysocí preláti.“

Vzdor té zdrcující zprávě nedokázal už Bagratjan potlačit touhu po tabáku. Neodmítl ani cigaretu, ani oheň:

„Měl jsem za vámi zajít už dřív, Ter-Hajkazune. Ani nevíte, jak jsem se mučil, abych udržel jazyk za zuby.“

„Udělal jste dobře, že jste nemluvil. Ani teď nesmíte mluvit.“

„Nebylo by lepší, kdybychom zdejší lidi připravili na to, co bude?“

Ter-Hajkazunova tvář, jako vyřezaná z vosku, se ani nepohnula:

„Nevím, co bude. Ale vím, jak nebezpečné by bylo, kdyby v mém vikariátu vypukl strach nebo panika.“

Ten křesťanský kněz vyslovil tím téměř totéž co zbožný muslim Rifat. Gabrielovi však jako blesk projel hlavou živý sen. Obrovský pes! Jedna z těch bezprizorných šelem, před nimiž si nikdo a nic v Turecku není jisté. Po cestě jde stařík, ze strachu před psem se zastaví, skokem se otočí a rovnou se dá na útěk. Ale to už se mu ten dravec zakousne do zad... Gabriel si položil dlaň na čelo:

„Strach,“ řekl, „je nejjistější prostředek, jak vydráždit protivníka k vraždění... Ale není hříšné a dokonce ještě nebezpečnější upírat lidem pravdu o jejich údělu? Jak dlouho se ještě dá tahle pravda utajit?“

Ter-Hajkazun jako by se zaposlouchal do něčeho v dálce:

„Noviny ještě nesmějí o tomhle všem psát, aby se nic nedozvěděla cizina. Na jaře je taky práce ažaž, a lidé nemají moc času někam daleko se toulat. A tak s Boží pomocí budeme strachu ještě nějakou dobu ušetřeni. Jednou to ale přijde. Dříve nebo později.“

„Co přijde? Jak vy to vidíte?“

„Já nevidím nic.“

„Naše vojáky odzbrojili, naše předáky zavřeli!“

Ter-Hajkazun dál odřikával svůj výčet, pořád ještě naprosto lhostejně, jako kdyby mu působilo tiché uspokojení, že sebe i příchozího trýzní:

„Mezi zatčenými je i Vardges, důvěrný přítel Talatův a Enverův. Část jich deportovali. Možná už nežijí. Bylo zastaveno vydávání veškerých arménských novin, byly uzavřeny všechny krámký a obchodní firmy. A co tu spolu mluvíme, visí už na patnácti šibenících na náměstí před seraskeriátem patnáct nevinných Arménů.“

Gabriel se tak prudce vymrštil, až se rákosová židle překotila:

„Co tohle šílenství znamená? Kdo tomuhle rozumí?“

„Já rozumím jen tomu, že vláda připravuje proti našemu národu úder, jakého se neodvážil ani Abdülhamid.“

Gabriel se na Ter-Hajkazuna zlostně rozkřikl, jako by měl proti sobě nějakého nepřítele, člena Ittihadu: „A to jsme opravdu bezmocní? To musíme vážně jen mlčky nastavovat hlavu?“

„Opravdu jsme. Musíme nastavovat hlavu. Snad smíme křičet.“

Ať jde k čertu Orient s celým tím svým kismetem, svou trpností, prošlehlo Bagratjanem. Současně mu zaplavil vědomí zmatený příboj věhlasných jmen, styků, možností. Politikové, diplomaté, které znal, Francouzi, Němci, Skandinávci. Musíme zburcovat svět! Jenže jak? Past sklápala. Mlha se už zas rozptýlila. Jen velmi nesměle mu vyšlo ze rtů:

„Evropa něco takového nestrpí.“

„Vy nás vidíte očima cizince.“ Ta Ter-Hajkazunova poklidnost byla nesnesitelná: „Dnes existují Evropy dvě. Němci potřebují tureckou vládu víc, než turecká vláda potřebuje je. A ostatní nám pomoci nemohou.“

Gabriel zabodl oči do kněze; toho snad s tím jeho obličejem nevyvede z míry nic:

„Jste duchovním pastýřem mnoha tisíců duší –“ Bagratjanův hlas zněl řízně, skoro jako kdyby patřil nějakému vojákovi, „– a přitom všechno vaše umění je v tom, že před lidmi zatajujete pravdu, tak jako se dětem a starým lidem ze šetrnosti zatajuje jakékoliv neštěstí. To je všechno, co pro ně děláte? Co budete dělat dál?“

Ale jako kdyby Gabriel tímhle útokem kněze hluboce zasáhl. Dlaně na stole se mu sevřely do pěsti. Hlava mu klesla na hrud':

„Budu se modlit...“ ...šeptl Ter-Hajkazun, jako kdyby se styděl, že prozrazuje, jaký duševní zápas ve dne v noci svádí s Bohem o spásu svých farníků. Třeba je vnuk Avetise Bagratjana volnomyšlenkář a posměváček. Jenže vnuk chodil sem tam místností a hlasitě supěl. Náhle plochou dlaní prudce tleskl o zeď, až se oddrolila omítka:

„No tak se modlete, Ter-Hajkazune!“
A hlasem stále ještě velitelským:
„Modlete se... Jenže Bohu se musí i *napomáhat!*“

První věc, z níž se Yoghunluk dozvěděl o událostech, které se před ním tajily, stala se ještě téhož dne. Byl to vlahý, zamračený dubnový pátek.

Gabriel Bagratjan dal, tak jak ho o to Štěpán poprosil, v zahradě vily postavit pár hrubě ztesaných tělocvičných náradí. Chlapec, pokud šlo o fyzickou dovednost, byl velmi obratný, a také ctižádostivý. Hodně se tu sportovalo, a otec při tom málokdy chyběl. Nejoblíbenějším sportem byla střelba na terč. Julietta ovšem byla ochotná nanejvýš tak ke kroketu. Gabriel, Avagian a Štěpán se dneska hned po obědě – otec při něm slova nepromluvil – vydali na střelnici, kterou měli za zdí obklopující zahradu, na jednom zalesněném výběžku Hory. Bagratjan tam dal v úvozovitém úžlabu dlouhém asi tak padesát kroků vyklučit podrost. Pod vysokým dubem byla pryčna s dřevěným klínem, na níž člověk mohl vleže pohodlně namířit na terč upevněný na stromě na druhém konci vykácené úžlabiny. Mladší Avetis zanechal bratrovi po sobě značně vybavenou zbrojnici: osm loveckých pušek různé ráže, dvě pěchotní mauserovky a velké množství střeliva.

Gabriel střílel obstojně, přesto měl z pěti ran jen jeden plný zásah. Silně krátkozraký Avagian se závodění vzdal, aby v očích jeho žáka příliš neutrpěla jeho autorita, Štěpán střílel opravdu mistrovsky, protože ze sedmi ran, které z té nejmenší lovecké pušky vystřelil, šest zasáhlo hrací kartu, která tvořila střed terče, a čtyři byly ve figuře. Štěpána se z úspěchu, jehož dobyt nad otcem, zmocnilo nebývalé vzrušení. Ono vůbec každé manipulování se střelnou zbraní, natahování závěru, prudké zasunutí náboje, míření, rána, zpětný úder, všechna tahle válečnický drsná činnost nemůže v žádném polodospělém mládenci neprobudit zajímavé nadšení. Štěpán necítil ve svém drobném pravém rameni vůbec bolest, když se mu do něho zaryla pažba při výstřelu, a snad by byl téhle mužské vášni holdoval až do večera, kdyby otec nebyl najednou pokynul:

„To už stačí!“

Gabriela znenadání totiž zachvátilo cosi, co doposud neznal; nepamatoval se, že by kdy něco takového pocítil: jakýsi mdlý pocit

sebe sama. Jazyk těžký a suchý. Ruce a nohy studené. Hlava odkrvená. Tím vším se ovšem jen vnějškově ohlašoval nějaký děj přímo v ohnisku jeho života. Špatně mi není, pomyslel si, když předtím nějakou chvíli čekal, co se s ním bude dít, špatně mi není, chce se mi jen vylézt ze své kůže, vysvléci se ze sebe. Zároveň se ho zmocnila nesmyslná touha utíkat, utéci odtud, lhostejno kam. „Trochu se projdeme, Štěpáne,“ rozhodl. Nechtěl být sám, Gabriel. Připadalo mu, že by jinak musel jít a jít, krátkými pospíchavými kroky, jít pořád dál, už by se nemohl vrátit, dokud by nedospěl mimo svět.

Avagjan se uvolil donést pušky domů. Otec a syn vyšli ze zahrady a vydali se dolů do Yoghunluku, což nebylo dál než deset minut cesty. Gabriel si připadal jako někdo nesmírně starý, tělo mu tak ztěžklo, že se až opíral o Štěpána. Ještě než došli na kostelní náměstí, vyrazilo proti nim jakési pronikavé štěbetání. Arméni na rozdíl od Arabů a ostatních orientálních rámusivců jsou na veřejnosti vždy tiši a uzavření. Už jejich dávný osud jim brání přidávat se k jakýmkoliv sročením nebo je dokonce snad pořádat. A tady se teď shluklo na tři sta vesničanů a polokruhem oblehli kostel. Mezi těmi muži, ženami, rolníky i řemeslníky pár jich vyrazelo protáhlé hrdelní kletby a šermovalo pěstmi. Ty nadávky patřily beze všech pochyb saptiehům; jejich omšelé beranice vyčnívaly nad hlavy všech. Ti strážcové pořádku zřejmě měli v úmyslu zatlačit dav od kostela a uvolnit schodiště a vchod. Gabriel popadl Štěpána za ruku a protlačil se tím hemžením. Nejdřív uviděli jen vysokého rozedraného chlapa, který měl kolem černé čepice ovinut věchet slámy a v pravici mával slunečnicí na krátkém stonku. Se smrtelnou vážností, podle jakéhosi vnitřního rytmu, sunulo se to strašidlo znaveně tápavými tanečnickými kroky. Ale nebyly to taneční kroky. To poznali hned. Dav tanečnickovi se slunečnicí vůbec nevěnoval pozornost. Visel očima na něčem jiném.

Na schodech do kostela seděli čtyři lidé. Muž, dvě mladé ženy a děvče, mohlo mu být tak dvanáct nebo třináct. Takhle dřepět ještě Gabriel nikdy nikoho neviděl; jakási mrtvolná ztuhlost vsedě, a tělo přitom naživu. Podobnou pozici zaujímal ti, které před dvěma tisíci léty zasypala láva a sopečný popel, když je našli archeologové: „Jako by byli naživu.“ Všichni čtyři upírali vysílený, širý pohled někam do dálky, který na ničem neulpíval, ani na vzrušeném davu, ani na lékárníkově domě, který měli naproti sobě. (Co je to, pohled?

Nepatrná proměna v oku, do zabarvení temnějšího nebo světlejšího. A přesto zároveň je to i jakási okřídlená bytost, anděl, jež člověk vysílá, aby snesl někam jeho zvěst. Tihle andělé se ovšem hnali se svou zvěstí míjejíce jakýkoliv cíl; křídly si zakrývali tváře.)

Muž, ještě mladík, s úzkým, zdivočelým vousatým obličejem, měl na sobě dlouhý šedý listrový kabát, jak jej nosívali zdejší protestantští pastoři. Měkký slamák se mu skutálel ze schodů. Dolní okraje nohavic měl úplně roztřepené. Rozedrané boty, silná vrstva prachu na tváři a kabát toho muže proprazovaly, že zřejmě proputoval pěšky několik dnů. I ženy byly oblečeny po evropsku, a ne nuzně, pokud se to podle toho, v jakém stavu šaty byly, dalo vůbec poznat. Žena, která seděla hned vedle pastora – nepochybně to byla jeho manželka –, zjevně už neměla sil odolávat mdlobě nebo záchvatu křečí, protože náhle zvrátila trup a byla by narazila hlavou do schodů, kdyby muž nebyl rozevřel náruč a nezachytil ji. To byl v tom hloučku první, i když stále ještě podivně trhavý pohyb. Na druhé ženě, ještě dojista velice mladé, bylo doposud rozeznat, že je neskonale sličná. Třebaže tvář měla sinalou a pohublou, oči se leskly horečkou a hebká ústa byla pootevřena a lapala po vzduchu. Zřejmě měla pohmožděnou levou ruku nebo utrpěla na ní nějaký úraz, protože ji měla na pásce; vypadala jako vymkнутá. A posléze děvče, ještě takový hranatý vrabeček, bylo oblečeno do pruhované kytlice, jakou nosívali děti ve vychovatelkách. Zpod kytlice toporně vystrkovala bosé nohy a úzkostně se střežila čehokoliv se jimi dotknout. Jako nemocné zvířátko, pomyslel si Gabriel, které natahuje zraněné tlapky. A opravdu, to nebožátko mělo chodidla naběhlá, černomodrá a na nich jednu zející ránu vedle druhé. Docela bez úhony a nevysílen byl asi jenom tanečník.

Po náměstí přiběhl starší muž, kterého zřejmě vytrhli z práce, protože byl ještě opásán modrou zástěrou. Štěpán poznal, že je to mistr Tovmasjan, co řídil opravy v jejich vile. Chlapec se tenkrát pořád zvědavě motal kolem řemeslníků, a Tovmasjan mu pyšně vykládal, že má syna Arama, ten že je ve městě Zeitunu váženou osobností, pastorem a představeným sirotčince. Tohle je jistě jeho syn, pochopil Štěpán. Starý Tovmasjan se s tázavě zdviženými rukama zastavil před vysíleným hloučkem.

Pastor Aram se zatoulaným pohledem namáhavě vrátil zpátky, s vynucenou lehkostí vyskočil a pokusil se konejšivě usmát, jako by se nestalo nic tak zvláštního. I ženy vstaly, obě však velmi obtížně,

protože jedna měla pochroumanou ruku a druhá byla v pozhnaném stavu. Jen ten drobeček zůstal sedět a nedůvěřivě civěl na své spolutrpitele. Těm všem prudkým výkřikům, tesklivým a tázavým zvukům, kterými se vítali, nebylo rozumět. Když však pastor Aram objal otce, na chvíli se už nedokázal ovládnout. Hlava mu sklesla na starochovo rameno, a bylo slyšet krátké vzlyknutí, jako by ze sebe chraptivě vykašlával všechnu tu trýzeň. To netrvalo ani vteřinu, a ženy stále mlčely. Přesto se ta příhoda šířila davem, který se tu shlukl, jako rána elektrickým proudem. Štkání, vzlykání a kašláni se rozlilo po celém zástupu. Jen pronásledované a utiskované národy jsou tak dobrými vodiči bolesti. Co se přihodí jednomu, stalo se všem. Tady před yoghunluckým kostelem tři stovky lidí postihlo utrpení, jehož historii ještě neznali. I Gabriel, cizinec, Pařížan, světu patřící muž, jenž už dávno strávil svůj původ, i on musel násilím v sobě potlačit cosi dusivého, co mu stoupalo hrdlem. Úkradkem pohlédl na Štěpána. Z ostrostřelcovy tváře se vytratil poslední nádech jakékoliv barvy. Julietta by se byla zhrozila nejen chlapcovy bolesti, ale i toho bezbřeze divého zděšení, které se mu zračilo ve tváři a které nechápal. Byla by se zhrozila, že Štěpán vypadá tak arménsky.

Zatím přibyl doktor Altuni, jeho žena, matička Antaram, oba učitelé, které přivolali ze školy, muhtar Kibusjan a nakonec Ter-Hajkazun, který se zrovna vrátil na svém oslu z Bitiasu. Kněz zavolal na saptieha Alí Násifa několik slov turecky. Nikdo z davu tam venku nesmí vkročit do kostela. Sám však průčelními vraty postrčil dovnitř Tovmasjanovu rodinu i s děvčátkem. Lékař a jeho žena, muhtar a učitelé vešli za nimi. I Gabriel Bagratjan a jeho syn vkročili do kostela. Venku na prudkém odpoledním slunci zůstal jen sběh lidí a tanečník; ten se svalil na schody a usnul.

Ter-Hajkazun dovedl vyčerpané poutníky do sakristie, do velké, světlé místnosti; byla v ní pohovka a několik kostelních lavic. Kostelníka poslali pro víno a horkou vodu. Lékař a jeho žena se hned dali do díla. Prohlédli děvče s poraněnou rukou – Iskuhi Tovmasjanovou, pastorovu sestru. Rovněž rány, jež utrpěla Sato, malý siroteček, kterého pastor Aram vzal s sebou, když odcházeli ze Zeitunu.

Gabriel Bagratjan jako cizinec nebo dosud cizinec stál stranou, držel Štěpána za ruku a poslouchal změť otázek a změť vyprávění v odpověď. A tak se, byť trochu na přeskáčku a neurovaně, dozvěděl truchlivý příběh města Zeitunu i příběh pastora Arama a jeho rodiny.

Zeitun, to je jméno jednoho starého horského hnízda postaveného v západní části kilikijského Tauru, vysoko pod jeho štíty. Podobně jako ve vesnicích na úpatí Mojžíšovy hory v něm odpradávná bydleli téměř všude jen Arméni. Ježto však šlo o dost velkou osadu s téměř třemi tisícovkami obyvatel, měla v ní turecká vláda značný počet saptiehů a vojáků, důstojníků a úředníků i s rodinami; takhle si počínala všude tam, kde potřebovala vyvážit příliš velké neturecké osídlení a mít je stále na očích. Tahle všeobecně známá taktika se uplatňuje ve všech říších, kde má ten nebo onen takzvaný státní národ naprosto výsadní postavení vůči jiným národnostem, ve srovnání s ním ne tak početným. V Turecku tuhle taktiku prováděli zvlášť drsně, jelikož Osmané, kteří se důrazně odvolávali na tohle své málem šlechtické privilegium, nebyli vůči různým „milleti“, národnostem, ani v početní převaze. Pouze lidé jako Gabriel Bagratjan, kteří žili v Paříži nebo jiných metropolích, doufali ve svém idealismu až do tohohle jara, že pod mladotureckou vlajkou bude možno sloučit všechny protiklady, vykořenit odvěké kmenové nepřátelství, že zvítězí spravedlnost. Gabriel znal nemálo advokátů a novinářů, kteří se revolucí vyšvihli do sedla. Za časů spikleneckého odboje s nimi celé noci vysedával v kavárnách na Montmartru a debatoval a debatoval až do bílého rána. Tehdy se Turci a Arméni jen častovali ujištěními o věrnosti až za hrob a spasitelskými přísahami o budoucnosti. Pro blaho obrozené vlasti (s níž měl máloco společného) se také Gabriel, vzdor tomu, že byl už ženatý, přihlásil na vojenskou akademii a odešel do války; něco podobného ovšem nenapadlo z těch tureckých vlastenců v Paříži skorem nikoho. A teď? Pořád ještě měl v duchu před sebou jejich tváře, a jakási vřelá vzpomínka, která dosud stále úplně nevychladla, ptala se s úžasem: A tihle dávní přátelé jsou nyní mými protivníky na život a na smrt?

Ta zeitunská záležitost byla mu surovou odpovědí. Představme si strmící rozeklanou skálu, již vévodí divoká pevnost, a do té skály jsou zaklíněny plástve starého města. Odmítavě zpupná pyramida z navršených uliček, jež se pevně přísává k nížině pouze novějšími čtvrtěmi. Zeitun byl odjakživa trn v těle tureckého nacionalismu. Neboť tak jako jsou ve světě posvátná místa a končiny spjaté s vírou, do nichž směřují zástupy poutníků a jež naplňují jejich ducha zbožností, existují i kraje zlosti a zášti, jaké přivádějí do varu krev národnostních fanatiků. Pokud jde o Zeitun, měla taková zášť své zřejmé

důvody. Za prvé mělo město až do pozdního devatenáctého století svobodnou samosprávu; což svědčí o tom, že tu státní národ někdy hodně dávno nabyt zjevně jakýchsi špatných zkušeností. Za druhé si zeitunští Arméni uchovali starou dějinnou touhu po nezávislosti, která se začasťe drala na povrch v některých domýšlivých a urážlivých životních zvycích. Nejneodpustitelnější příčinu k zášti však zavdávala vzpomínka na zarážející chování Arménů v roce 1896. Tehdy přece hodný sultán Abdülhamid vedle jiných dobrovolnických sborů založil rovněž hamidiye – jakési útvary žoldnéřů naverbovaných mezi propuštěnými trestanci, lupiči a kočovníky – k jedinému cíli: aby měl po ruce hbitý oddíl, který by ruče vyprovokoval incident, s jehož pomocí by sultán důkladně zacpal reformistický chřtán veškeré té arménské sebrance. Leč vzdor tomu, že všude jinde měli tihle dobrovolníci výborné výsledky, zrovna v Zeitunu utrpěli krvavou blamáž, ačkoliv se jim slibovalo, že si tu zařadí podle libosti a pořádně si nappou kapsy. A co bylo nejhorší, dokonce pluky pravidelné armády, které byly přivolány, aby jim pomohly, Zeitunští vypráskali ze svých úzkých uliček a způsobili jim strašlivé ztráty. A když po té porážce Turci město velikou přesilou oblehli, nevedlo to k ničemu. Zeitun byl i nadále nedobytný. Když se posléze ve prospěch udatného arménskému lidu vložila do celé záležitosti evropská diplomacie a u Vysoké porty, která si nevěděla rady, jak vybědnout z té ostudy, dosáhla vyhlášení úplné amnestie, zdrcující pokoření Turků přesáhlo všechny meze. Všechny výbojné národy, nejen osmanský, se nakonec vyrovnají s vojenskými neúspěchy, pokud jim je způsobí protivník stejného založení. Jenomže být poražen kmenem, který si vojenství oškliví, být ponížen všelijakými handlíři, řemeslníky a knihomoly, na něco takového duch oddaný válečnictví nedokáže nikdy zapomenout. A tak nová vláda, když se ta někdejší odporoučela, převzala od ní vzpomínku na zeitunskou blamáž i dědictví nenávisti.

A může být lepší příležitost pro odvetu než velká válka? Byl vyhlášen výjimečný stav a stanné právo. Mladí muži byli z valné části na frontě nebo posádkou ve vzdálených kasárnách. Obyvatelům, kteří zůstali, těm hned v prvních dnech znovu a znovu důkladně prohlédali domy a odebrali jim jakékoli zbraně. Už chybělo jen jedno: vhodná příležitost.

Zeitunský starosta se jmenoval Nazaret Čavuš. Byl to pravý arménský horal. Vyzáblý, nachýlený kupředu, bledý, s načepýřeným

knírem, který mu visel pod zahnutým nosem. Nebyl už nijak mladý ani příliš zdravý a dlouho se vzpěčoval vzít na svá bedra takovou zodpovědnost. Cítil už připálený prach budoucnosti. Vrásky nad kořenem nosu měl hlubší a hlubší, když den co den zdolával příkrou pěšinu k hůkumetu, aby si vštěpoval nové a nové kaymakamovy výnosy. Ruku, svírající sukovatou hůl, už měl znetvořenou bolestivými pakostnicovými hrboly. Chytrá hlava Nazareta Čavuše hned rozpoznala, že teď už bude možná jen jediná politika, totiž být připraven na kdejakou provokaci, nevběhnout do pastí žádnému názorovému úskoku a být proboha nebo snad u ďasa svědomitým osmanským vlastencem. Ostatně Nazaret Čavuš právě tak málo jako ostatní Arméni v Zeitunu choval v srdci proti Turkům nějakou zavlou zaujatost. Turecko bylo arménským osudem. Se zemí, po níž člověk celý život chodí, se vzduchem, který celý život dýchá, se nemůže svářit. Nezahrával si s nijakými dětinskými sny o osvobození, protože koneckonců volit mezi říší sultánovou a carovou bylo stejně obtížné jako zbytečné. Nepřestal vyznávat heslo, které si kdysi mezi Armény vydobylo jistou proslulost: „Raději zajít v Turecku tělesně než v Rusku duševně.“ Třetí cesty nebylo.

Jak se chovat vůči tureckým úřadům, bylo tedy jednoznačně dáno. Živý příklad předáka Nazareta Čavuše přiměl Armény k železné kázni. Dosud tedy nedošlo k sebemenší příhodě, která by se nějak mohla hodit vrchnosti a jejímu skrytě doutnajícímu chtíči. Krvechtivá odvodní komise uznala za schopné služby i mrzáky a nemocné. Prosím! Narukovali, aniž hnuli brvou. Kaymakam vypsál nezákonné daně a válečné odvody. Prosím! Byly přesně dodrženy. Týž kaymakam nařídil, že se i ty nejpošetilejší události musí oslavovat jako vítězství a že se musí konat vlastenecké průvody. Prosím! Lidé přišli, zrovna zářili oddaností, a za doprovodu turecké vojenské kutálky odzpívali předepsané hymny a triumfální písně.

Takhle se tedy ničeho dosáhnout nedalo. Takže co se nepodařilo velké provokaci, měla obstarat malá. Z ničeho nic se v bazaru, v kavárnách a noclehárnách, ve všech uličkách a na veřejných prostranstvích objevili nějací neznámí, zato příčinliví Arméni, přidávali se k debatám, kibicovali karbaníkům a vrhcábníkům do hry a dokonce se vtírali i do rodin, kde pak přehluoce vzdychali nad nesnesitelností poměrů a nad rostoucím útliskem. Jenže denní tržba zrad, kterou ti špiclové a slídivové nosili, nekryla ani vlastní náklady. Tak nastala

v zemi první válečná zima, a ze stojatých vod Zeitunu se nedal až dosud vylovit sebenepatrnější „případ“, po jakém na vysokých místech lačně toužili. A tak se kaymakam rozhodl, že se úlohy agenta provokatéra ujme sám.

Štěstí nebo spíše neštěstí Nazareta Čavuše tomu chtělo, že v kaymakamovi neměl protihráče, jaký by se mu mohl rovnat. Kaymakam nebyl žádný krvavý tyran, nýbrž průměrný byrokrat starého slohu, který na jedné straně chtěl mít svůj klid a na straně druhé se zas musel zajišťovat vůči „těm nahoře“. Ti nahoře, to byl především mutasarřif marašského sandžaku, jemuž zeitunská kaza podléhala. Mutasarřif sám byl člověk nadmíru řízný, neohrožený příslušník Ittihadu, odhodlaný bez milosti splnit jakékoli rozhodnutí o „té zpropadené rase“, k němuž by Enver a Talat případně došli, a i kdyby to bylo v rozporu s pokyny jeho nadřízeného, aleppského váliho Celala beje. Mutasarřif zasypával kaymakama dotazy, výstrahami a vyčítavými šlehy. Takže tělnatému zeitunskému potentátovi nezbylo – oč raději by byl žil s Armény v klidu a míru! –, než aby slátral dohromady nějakou tu obžalobu, i když třeba jen proti jedné jediné významné osobnosti. Je přece zrovna podstatou takového bezbarvého ouřady, že jak v zrcadle odráží v sobě povahu toho, kdo je právě jeho nadřízeným, aniž sám nějakou povahu vlastní. A tak tedy se kaymakam soustředil na muhtar Nazareta Čavuše, den co den ho zval k sobě, zahrnoval ho přívětivostí a dokonce mu nabízel výhodné obchody se státem. Čavuš se vždy dostavil přesně, tak jak se to po něm chtělo, ale s výrazem naprosté bezelstnosti zužitkoval i dotyčné obchodní nabídky. Za těch schůzek se vedly debaty samozřejmě čím dál srdečnější. Turecký potentát vykládal starostovi, jakým je vášnivým přítelem Arménů. Čavuš ho však důtklivě prosil, aby tu svou náklonnost zase moc nepřeháněl; všechny národy mají své chyby, Armény nevyjímaje. Teprve podle míry svých zásluh si mohou vydobýt ve vlasti postavení, jaké jim přísluší. Které noviny muhtar čte, aby se dozvěděl podle pravdy, jak se věci mají? Že jenom „Tanin“, oficiální říšský list. A pokud jde o pravdu, prožíváme přece válku, která otrásá celým světem, a pravda patří všude k zakázaným zbraním. Kaymakam ve své bezmocné prostoduchosti byl čím dál jednoznačnější a posléze se začal posmívat Ittihadu, tomu státu ve státě. (Nejspíš to i myslel tak, jak to říkal.) Nazaret Čavuš se očividně polekal:

„To jsou velcí páni, a velcí páni chtějí vždy to nejlepší.“

Napálenec se rozlítlil:

„No a co Enver paša? Co si myslíš o Enverovi, muhtare?“

„Enver paša je největší válečník naší doby. Jenže co já tomu rozumím, efendi?“

Kaymakam nato začal lítostivě pomrkvát a prosit:

„Bud’ ke mně upřímný, muhtare! Víš, že Rusové postupují?“

„Co to říkáš, efendi? Tomu nevěřím. To se v novinách nepíše.“

„Tak ti to říkám já. Bud’ upřímný, muhtare! Nebylo by tohle řešení...“

Nazaret Čavuš mu skočil do řeči, celý bez sebe:

„Dej si pozor, efendi! Člověk tak vysoce postavený jako ty! Už nic neříkej, pro Boha živého! To by byla velezrada. Ale neboj se. Cos řekl, o tom budu mlčet jako hrob.“

Tam, kde selže tak jemná lest, není ke zjevné surovosti už daleko.

Samozřejmě i v Zeitunu a jeho drsném okolí existovaly „živly“. Čím déle válka trvala, tím jich zvenčí přibývalo. Z marašských kasáren uteklo nejen dost Arménů, ale přinejmenším stejně tolik mohamedánů. Rozeklaný horský kužel Ala Kaja skýtal osvědčené a příjemné pobývání zběhům všeho druhu; tak se to rozneslo všude po kasárnách. Ke zběhům se přidalo i pár rozpálených hlav, na tucet kořistnických výtečníků, kteří měli už za sebou nějaký ten vroubek, nebo se jim už nechtělo dýchat nepřiliš vábný městský vzduch. Příslušníci tohohle plachého společenstva se tu a tam vždycky vynořili v některé uličce, aby obstarali nějakou tu obživu nebo zašli za svou rodinou. Až na několik neviňoučkových loupeží, jaké jsou v tamních končinách zcela běžné, nikomu nikdy neublížili, ba snažili se nevzbudit sebemenší pohoršení.

Jednoho dne však v horách někdo zmlátil tureckého oslaře, a vůbec nebylo jisto, jestli to byli dotyční zběhové. Někteří nevěřící Tomášové tvrdili, že ten všivák se za nějaký ten bakšiš od císařské osmanské vlády tak zřídil sám. Ale žerty stranou, ten muž se válel opravdu šeredně zbitý v příkopu u silnice. Nu a tak toužebně očekávaný případ tu byl. Mūdürové a podúředníci nasadili neproniknutelné grimasy, saptiehové vyraželi na obchůzky do uliček už jen ve dvojicích a Nazareta Čavuše tentokrát ke kaymakamovi už nepozvali, nýbrž povolali.

Revoluční rejdy se velice povážlivě množí, stěžoval si kaymakam. Jeho nadřízení, zvláště pak marašský mutasarrif, dožadují se rázných

opatření. Prý jestli bude ještě váhat, bude s ním amen. Velmi proto spoléhá na pomoc přítele Nazareta Čavuše; všichni ve zdejší kraji si ho přece velmi považují. Nebude pro muhtara nic lehčího, než že v zájmu arménské milleti vydá katu několik buřičů a zločinců, kteří se tady skrývají v okrese nebo dokonce přímo ve městě. A tady ta chytrá hlava vlezla hlupákovi do pasti. Býval by měl říci: „Efendi, jsem Jeho Excelenci mutasarrifovi i tobě plně k službám. Rozkaž, co se má vykonat.“

Jenže namísto toho odhalil poprvé svou slabinu:

„Já nevím nic o nějakých zločincích a revolucionářích, efendi.“

„Takže ty nám nedokážeš říct, kde je zalezlá ta pakáž a odkud za bílého dne přepadá poctivé občany?“

„Protože nevím, kdo je ta pakáž, nevím také, kde je zalezlá.“

„To mě mrzí. Nejhorší ale je, že poslední pátek v noci dva z těch nepřátel státu přijal ve vlastním domě.“

Nazaret Čavuš pozdvihl své pakostnické zkroucené prsty k přísaze a popřel to. Ale nevypadalo to příliš přesvědčivě. V té chvíli dostal kaymakam nápad, a nebyl to nápad zrozený z nějaké úskočnosti, zplodilo jej zcela neobmyslně jeho pohodlnictví, jemuž se přičilo cokoliv příkrého:

„Víš co, muhtare? Mám k tobě prosbu. Já už mám všech těch nepříjemností s vámi až po krk. Já jsem člověk mírumilovný, nejsem žádný policejní hafan. Ujmi se té věci místo mě. Prosím tě, zajed' do Maraše! Promluv s mutasarrifem! Ty jsi hlava města, a ta za všechno zodpovídá. Mutasarrif má moje hlášení, co se tu přihodilo. Vás dva už jistě napadne, jak tu věc spravedlivě vyřídit.“

„To mi dáváš rozkaz, efendi?“

„Ale vždyť říkám, že je to moje osobní prosba. Můžeš ji odmítnout, ale to by mi bylo líto.“

Kaymakam počítal s dvojí výhodou. Jednak se zbaví Čavuše, ještě než ho bude muset zavřít, a zároveň předá mutasarrifovi nejvýznamnější osobnost města, aby s ní z moci svého úřadu naložil, jak mu bude libo. Nazaret Čavuš dlouho přemítal. Vrásky nad kořenem nosu mu strměly vysoko do čela. Narovnal se na židličce. Ze svrchovaného ducha byl najednou těžkopádný tvor:

„Jestli se vydám do Maraše, vystavím se nebezpečí...“

Kaymakam ho dobitivě konejšil:

„Nebezpečí? Proč? Půjčím ti svůj kočár, a dám ti k ochraně dopro-

vod dvou saptiehů. A budeš mít s sebou i doporučující dopis mutasarrifovi, ten si můžeš předtím přečíst. A budeš-li mít ještě nějaké přání, splním ti je.“

Zbrázděná tvář arménského horala úplně zšedla. Stál tu starý a propadlý jak skaliska kolem města Zeitunu. Zoufale pátral po důvodech, které by mluvily proti té cestě. Ale jeho rty pod povislým knírem se nepohnuly. Jakási neznámá moc ochromila mu vůli. Zmohl se jen na slabé přikývnutí. Příštího dne se bez velkého hluku rozžehnal s nejbližšími. Je to jen krátká cesta. Nebude pryč ani celý týden. Nejstarší syn šel s ním až ke kaymakamově kočáru. Škrábal se do něho jen s námahou, měl nemocné ruce a nohy. Jinoch ho podpíral. Když Čavuš položil nohu na stupátko, řekl nevzrušeně a tiše, aby to kočí neslyšel:

„Oglum, bir, daha gelmen. Synu, já už se nevrátím.“

Měl pravdu. Marašský mutasarrif s Nazaretem Čavušem moc cavyků nenadělal. Vzdor vřelému glejtu ho ten mocipán přijal jako někoho, kdo je obtížen nějakou vinou, kterou zatajuje, dal ho podrobit krutým křížovým výslechům a nakonec jako velezrádce a účastníka jakéhosi spiknutí připravujícího státní převrat uvrhnout do vězení v Osmaniyyi. Protože ani dalšími výslechy z něho o nějaké tajné organizaci arménských zrádců nic nevymámili, ba nedozvěděli se ani zbla o zeitunských zbězích, uštědřili mu bastonádu nejostřejšího stupně. Potom mu zkrvavené nohy polili leptavou kyselinou. Na to už jeho tělo nestačilo. Ještě hodinu nepředstavitelně trpěl, teprve potom skonal. Před věznicí vyhrávala janičárská kutálka. Bubny a píšťaly měly přehlušit výkřiky trýzněných, jež se ozývaly za okny.

Ani mučednická smrt Nazareta Čavuše nevyvolala to, co si úřady tak přály. Zatím se nic nedělo. Jen smutek a tupé zoufalství všech jako by nabyly podoby téměř hmatatelné. V tom chmurném horském městečku líhla se nyní i chmurnost lidská, dusivá jak černočerná mlha. Teprve když nastal březen, dvě události konečně poskytly vládě příležitost, aby mohla uskutečnit svůj záměr. První událostí byl výstřel z okna. Na četníka, který na obchůzce ve čtvrti Yeni Dünya procházel kolem domu popraveného muhtara Čavuše, někdo právě z tohoto domu vystřelil a lehce ho zranil. Kaymakam, namísto aby dal záležitost řádně vyšetřit, jenom prohlásil, že jeho život je v Zeitunu ohrožen, rozeslal na všechny strany telegramy a přestěhoval se do kasáren za město. I tahle reakce nebyla než plodem jeho

povahy, směsice hlupácké vychytralosti a vystrašené touhy po klidu. Zároveň dal k ochraně mohamedánského obyvatelstva ozbrojit „občanskou stráž“, to jest pár narychlo sehnanych výtržníků; každý dostal zelenou pásku na rukáv a mauserovku; zcela v abdülhamidovském stylu. Dobří turečtí občané, kteří žili v Zeitunu, lidé důstojní a spravedliví, se první rozhořčili, jakou že je to obdařují ochranou. Vydali se ke kaymakamovi a žádali, aby byly takové hlídky hned rozpuštěny. Nepomohlo to. Úřady pojalý neúprosné obavy o jejich bezpečí. A občanská stráž konečně zavdala jaksepatří podnět k onomu druhému incidentu, který přinesl rozhodnutí. V nevelkém veřejném sadě na Novém Městě, v Eski Bostanu, se každého odpoledne procházivaly arménské ženy a dívky. Kolem hezké kašny tu ve stínu starých platanů stálo pár laviček. Před kašnou si hrály děti. Ženy posedávaly po lavičkách, tlachaly spolu a oddávaly se ručním pracem. Prodavač šerbetu tlačil svůj vozík kolem dokola. A do tohohle sadu vtrhli nejzvlčilejší členové nové občanské stráže. Supějící chlapi se vrhli na Arménky, začali je škrtit a rvát jim šaty z těla. Neboť tak jako k smrti nenáviděli muže té prokleté rasy, stejně tak divě lačnili po jejich ženách, těch jemných bytostech útlých údů, bujných rtů a tak zvláštních očí. Rozlehlo se sténání a vrískot dětí. A vzápětí tu byla pomoc. Přesila arménských mužů, kteří tušili, že tihle ochránci města mají za lubem něco nekalého, kradli se jim v patách; a teď je holými pěstmi, řemeny a holemi ztloukli do němoty a sebrali jim všechny pušky a bodáky; ku vlastní zkáze.

To byla otevřená vzpoura proti státní moci! Že tady vzbouřenci odzbrojili pomocnou policii, nemohl přece nikdo popřít. Ještě téhož večera vydal kaymakam seznam se jmény všech obyvatel, které má obecní rada vydat zatýkacím orgánům. Muži, kterých se to týkalo, se v běsnicím rozhořčení shromáždili, složili slavnostní přísahu a opevnili se ve starém tekke, opuštěném dervíšském a poutním klášteře, půlhodinu na východ od města. Když se o tom dozvěděli zběhové, sešla jich část z Ala Kayi a z jiných končin blízkého pohoří a přidala se k uprchlíkům. V té malé pevnosti bylo všehovšudy pak sto mužů.

Marašský mutasarrif a vládní pohlaváři v Istanbulu usoudili, že jsou u cíle svých tužeb. Doba drobných provokací je tatam, efektní vzpoura se nám zdárně rozvíjí. Teď už neutrální a spojenečtí konzulové nemohou zavírat oči před arménskými rejdy. Už dva dny nato dorazila do Zeitunu vojenská posila, zatím dvě setniny řadové

pěchoty. Jüzbasí, jejich velitel v hodnosti kapitána, se hned pustil do obléhacích manévřů. Ale snad že byl vpravdě hrdina, nebo naopak pouhý hňup – ježto se nekrytý na bujném oři řítí v čele jedné čety na tekke, aby takhle bezelstně obratem ruky ztekl tu pevnost, byl ještě se šesti vojáky dobře mířenými ranami zastřelen. Více si opravdu nebylo lze přát. Hrdinnou kapitánovu smrt vzápětí břeskně zvěstovali ve všech městech říše. Ittihad horečně pracoval, aby té vlně rozhoření dodal správný říz. Neuplynuly ani čtyři dny, a Zeitun se proměnil ve vojenské ležení. Sjely se sem čtyři prapory vojska a dvě dělostřelecké baterie, a tahle udatná armáda měla vykourit houfeček zoufalců a vojenských zběhů. A to všechno v době, kdy Cemal paša potřeboval pro svou čtvrtou armádu každého muže a každé dělo. Vzдор tomu velkolepému vojsku však byl do obléhaného kláštera vyslán parlamentář, aby ztracence vyzval ke kapitulaci. Dostalo se mu odpovědi vpravdě antické: „Když už musíme zemřít, pak zemřeme raději v boji.“ Naprosto překvapující však bylo, že zemřít nemuseli. Sotva totiž děla obléhatelů vypálila na tu rozvalenou budovu čtyři jalové granáty, byla střelba na čísi záhadný zákrok zase zastavena. Stačilo snad na takovou nepatřičnou lidskost, že mezi obklíčenými bylo i několik málo muslimů? Ale ať už za tím vším byl záměr jakýkoliv, ta směšně obrovská armáda od té chvíle stála ve zbrani proti hloučku zběhů a ochránců žen naprosto nečinně, a jak je to pro vojáky příznačné; zahálčivě se oddávala toliko konzumování jídla, napájení koní, kouření a karbanu. Obyvatelé Zeitunu se právem domnívali, že ten tísnivý klid věští cosi hodně zapeklitého a neblahého. V té smrtelné úzkosti vyslali ke kaymakamovi delegaci s prosbou, aby udatné jednotky je co nejrychleji zbavily těch ztracených vzbouřenců. Oni že s nimi nemají nic společného. Kdyby snad někdo z těch zlosynů uprchl do města, že ho bez milosti vydají úřadům. Kaymakam lítostivě děl, že přicházejí k rozumu žel příliš pozdě. Nyní už o všem rozhoduje vojenské velitelství. On je už jen instituce trpěná a nedůležitá. Poslové úpěnlivě prosili, zda by nebylo možné povolát ke zprostředkování Jeho Excelenci váliho Celala beje z Aleppa. Pokud někdo může tuhle zamotanou záležitost vyřešit k naprosté a všeobecné spokojenosti, pak jedině tento ctihodný a milostivý muž. Kaymakam zkrřivil ústa. On že jim může jen poradit, aby raději jméno Celal bej ani nevyslovovali. Mutasarriř má prý daleko onačejší styky. Jeho Excellence v Aleppu je v tomto ohledu

naprosto vyřízená. To má z toho, že byl na arménskou milleti až příliš laskavý. On že by o tom mohl vykládat hodiny a hodiny.

Jednoho zářivého březnového rána se po městě roznesla strašlivá zvěst, že obklíčení v noci unikli z kláštera a ztratili se do hor; že po sobě zanechali dva mrtvé, jež zohavili k nepoznání. Kdo z obyvatel Zeitunu nevěřil na zázraky, ptal se: Cože, stovka rozedraných, zrovna křiklavě nápadných postav že by beze stopy proklouzla řetězem více než čtyř tisíc vycvičených vojáků? A kdo se takhle ptal, věděl nejspíš, co to znamená. Čeho se všichni obávali, nastalo už o polednách toho dne. Velitel vojska a kaymakam prohlásili, že za zdařený útěk obléhaných je zodpovědné veškeré obyvatelstvo. Že prý uniknout obklíčeným přes rojnici podřimujících vojáků pomohlo nějakou obmyslnou lstí velezrádné zeitunské obyvatelstvo. Po zprávě o tomto zločinu přikvačil z Maraše kočárem sám velký mutasarřif. Münadiové, bubeníci, za temného víření paliček táhli celým městem. Za nimi početní úřední poslové; ti měli pozvat nejstarší osobnosti města a hodnostáře „k situační poradě s mutasarřifem a velitelem místních jednotek“. Všichni, kteří byli vyzváni, padesát nejváženějších mužů, lékaři, učitelé, kněží, velkoobchodníci, podnikatelé, dostavili se vzápětí a bez prodlení; většina jich dokonce byla ještě v pracovním. Jen těch několik málo, co něco tušili, si vzali s sebou nějaké peníze. Ta porada vypadala tak, že suroví poddůstojníci ty ne už mladé, avšak důstojné muže sehnali na kasárenském dvoře do jednoho houfu a dali je odpočítat jako dobytek. Bylo jim řečeno, že co je moc, to je moc, a že ještě dneska se vydají po trase Maraš – Aleppo mezopotámskou pouští do Dajr az-Zóru, kam budou „přesídlení“. Muži se po sobě mlčky podívali, nikdo nevybuchl, nikdo nezaplakal. Před půlhodinou to byli ještě úctu vzbuzující, napohled skvělí lidé; a teď se z nich ve chvílce staly jen jakési živořící hroudy, popelavé, bez vůle. Nový muhtar, jejich mluvčí, skomírajícím hlasem požádal o jedinou milost: ať pro milosrdenství Boží nechají jejich rodiny v míru a v Zeitunu. Pak že oni ponesou svůj osud statečně. Odpověď byla krutě výsměšná: Ne, to rozhodně ne, známe už Armény ažaž, a nikdo nemá v úmyslu oddělovat ctihodné otce rodin od jejich milujících a milovaných bližních. Naopak bylo usneseno, ať každý z nich písemně vyzve své rodinné příslušníky, aby se ráno, dvě hodiny po východu slunce, se vším všudy připravili na cestu, ženské, synové, dcery, děti malé i velké. Nařízení, které přišlo z Istanbulu, říká, že

má být přestěhováno veškeré arménské obyvatelstvo do posledního kojence. Zeitun jako takový přestal tím existovat, neboť od nynějška se jmenuje „Sultaniye“, aby nezbylo ani památky po osadě, když se opovážili protivit hrdinnému osmanskému národu.

Příštího dne v určenou hodinu se první truchlivý transport opravdu vydal na cestu a zahájil tak jednu z nejstrašlivějších tragédií, jaké kdy v dějinách postihly nějaký národ. Vyhnanecům v patách šla vojenská stráž; najednou vyšlo najevo, že to mohutné vojsko, které se tu shromáždilo k obléhání uprchlých zběhů, bylo určeno i k něčemu vedlejšímu, o to však prohnanějšímu. Každého dne se nyní ráno opakovala stejná srdcervoucí hra. Po padesáti nejvzácnějších rodinách přišly na řadu další, neméně význačné, a jak klesal společenský význam a majetnost transportovaných, vzrůstal jejich počet. Jistě, v obrovských oblastech, které byly týlem evropských válečných front, byla rovněž vysídlena veškerá města a vesnice, jenomže úděl těchto lidí pozbavených svých domovů není možné porovnávat s údělem obyvatel Zeitunu. Váleční přesídlenci byli vyvedeni z oblastí, kde jim hrozila smrt; a ke své vlastní ochraně. I na protivníkově území se jim dostalo péče a podpory. Nepozbyli naděje, že se za jistou dobu, trdnou, ale odhadnutelnou, opět vrátí domů. Arménům nikde nekynula naděje, ochrana, podpora. Nepadli do rukou nepříteli, který, protože všechno může postihnout obě strany, je nucen dbát mezinárodního práva. Arméni padli do rukou nepříteli mnohem strašlivějšímu, nepříteli, který nemusí dbát ničeho; padli do rukou vlastnímu státu.

Na leckoho padne smutek již z pouhé změny bydliště. Pořád tu zůstává kousek vlastního života, kterého jsme pozbyli. Pro každého je závažné rozhodnutí vyměnit své město za jiné, zemi, ve které dosud žil, za zemi novou. Dokonce ani pro notorického zločince není lehké putovat do zajetí, do vězení. A co potom mít ještě méně práv než zločinec, který přece také požívá ochrany zákona! Být vyhnání z jednoho dne na druhý ze svého příbytku, z práce, ode všeho, co jsme dlouholetou pílí vytvořili! Být vydáni všanc nenávisti! Z ničeho nic být vyvrženi na asijské okресky, tisíce mil prachu, kamení a bláta před sebou! Vědět, že nikdo z nás nenajde místo, kde by mohl přenocovat tak, aby to bylo důstojné člověka, že už nikdy nezasedne za stůl, u něhož by se lidsky najedl a napil. Jenže to ještě není všechno! Být nesvobodnější než trestanci! Patřit k psancům, lidem zbaveným všech práv, které smí kdokoliv beztrestně usmrtit!

Být vklíněni do vlekcujícího se stáda bědných tvorů, do putovního koncentračního tábora, kde nikdo nesmí bez dovolení ani vykonat svou potřebu! – Kdo se vůbec ještě odváží říci, že dokáže pochopit, jaké beznadějně zoufalství obyvatelé Zeitunu prožili za ten dlouhý týden mezi odchodem prvního a posledního transportu? I člověk tak mladý jako pastor Aram Tovmasjan, který, protože nepocházel ze Zeitunu měl přece jen větší naději, změnil se za těch sedm dní před odchodem z města skoro ve svůj stín.

Pastor Aram – říkali mu jen křestním jménem – žil už přes rok v Zeitunu jako farář protestantské církve a správce velkého sirotčince. Že pověřili správou takového ústavu člověka ještě ne třicetiletého, to souviselo s okolností, že američtí misionáři v Maraši měli v Aramovi svého oblíbence, žáka, na němž si velmi zakládali. Vyslali ho přece na tříleté stipendium do Ženevy, aby tam dokončil svá studia. Takže mluvil plynně francouzsky a docela slušně i německy a anglicky. Sirotčinec amerických mnichů z marašské misie byl jedním z nejpříjemnějších výtvarů jejich padesátiletého civilizování. V těch velkých světlých sálech vyrůstalo více než sto dětí. Škola, která k němu patřila, byla i pro mládež z města. Krom toho zahrnoval ústav i malé hospodářství, takže mohl z vlastních zdrojů uspokojovat potřebu koziho mléka, zeleniny i dalších potravin. Vedení sirotčince proto požadovalo na vychovatelích nejen vzdělávací rozhled, ale i praktickou zdatnost. Pastor Aram, jemuž, tak jako ostatně každému mladému člověku, taková nezávislost a suverenita nemohla nelichotit, ujal se práce s nadšením. Prožil krásný rok plný dělnosti, a měl dalekosáhlé plány. Minulého jara, krátce předtím než nastoupil do toho velkolepého úřadu, uzavřel sňatek. Ovsanna, jeho dávná láska, pocházela z Maraše, byla dcerou pastora z první generace, již vychoval tamní seminář. Většina Armének je křehké a spíše malé postavy, ale Ovsanna byla vysoká a trochu plnější v těle. Pohybovala se zvolna, mluvila málo, bývala často jakoby neúčastná. Iskuhi však bratrovi jednou tvrdila, že Ovsannině něžnosti bývá na škodu občasná svéhlavost a nevraživost. Ale tahle charakteristika, pronesená v jedné bujnější chvíli, zřejmě nebyla příliš výstižná; která z žen, kdyby byla opravdu svéhlavá, strpěla by v domě vlastní švagrovou? Devatenáctiletá Iskuhi byla člověk velice zvláštní. Aram svou mladou sestru zrovna zbožňoval. Už když jí bylo devět, poté co jim zemřela matka, si ji přivedl z Yoghunluku, aby chodila

do misijní školy v Maraši. Později ji povolal za sebou do Švýcarska, a tam byla rok v penzionátě v Lausanne. Náklady téhle ušlechtilé ctižádosti ve prospěch sestřin hradil tím, že si dokonale promyslel, co všechno si on sám může odepřít. Život bez Iskuhi si neuměl ani představit. Ovsanna to věděla, a sama navrhla, aby všichni tři žili pospolu. Mladé děvče přijalo místo výpomocné učitelky v sirotčinci. Vyučovala francouzštině. Nebylo divu, že Iskuhi vzbuzovala lásku, a nejen bratrovu. Krom nádherných očí nejkrásnější na ní byla ústa. Na těch sytě zbarvených rtech byl stále jakýsi vlahý, úsměvný lesk, jako bývá ve zřítelnicích; zdálo se, že se těmi rty dívá. Naše trojice si zařídila život hezky, tak jak to v kraji nebylo zrovna obvyklé. Pastor měl byt v sirotčinci. Pod Ovsanninýma rukama se jeho holé místnosti rychle zaplnily. Ovsanna měla vlohy pro umělecká řemesla a velký cit pro krásné věci. Toulala se po městě a po vesnicích a skupovala u místních žen staré, nádherné tkaniny, výtvary ze dřeva a další a další domácí okrasu, a tím vším pak oživovala byt; taková činnost ji často zaneprázdnila na celé týdny. Iskuhi zase tíhla spíše ke knihám. Aram, Ovsanna i Iskuhi si žili docela pro sebe. Sirotčinec a škola, to byly světy tak uzavřené, že ti tři lidé v rozkvětu svých sil ani nevnímali, že vzduch v Zeitunu je dusivý jak před bouří. V nedělních kázáních pastor ještě v pozdním březnu pronášel slova povzbudivě radostná, což spíše dokládalo tiché štěstí jeho vlastního života než nějaké hluboké proniknutí do záměrů vlády.

Ten úder jej postihl tak hrozně, až se zapotácel. Poznal, že po jeho díle je veta. Ale pak znovu pošetile zadoufal, že vláda se neodváží uzavřít sirotčinec. Aram se vzbudil velmi rychle. Jediný Ovsannin výrok mu vrátil sílu, a to přitom bylo v den, kdy se už vydával na cestu první transport. Jen v takových okamžicích, jako je tento, se nejvýsostněji prý naplňuje smysl křesťanského kněžství. To promluvil pastorova dcera. Aram se řídil tím napomenutím a dal se s nadlidskou energií do práce. Nejenže nechával kostel dnem i nocí dokořán, aby jednotlivým skupinám vyhnanců dal na jejich trpitelskou cestu s sebou i duchovní posilu; putoval z jednoho domu svých farníků do druhého, od rodiny k rodině, chodil mezi plačící, pomáhal všemi penězi, které měl, organizoval v transportech jakýs takýs pořádek, psal výzvy o pomoc všem misiím, které byly na trase, již se vysídlenci ubírali, potil prosebné listy tureckým úředníkům, které pokládal za milosrdné, spisoval žádosti a osvědčení, pokoušel se tomu nebo

onomu vymoci odklad, vyjednával s tureckými majiteli soumarů o ceny, zkrátka dělal všechno, co se v té příšerné situaci vůbec dělat dalo, a když už nemohl udělat nic, ani konejšit mysl strastmi, o nichž píše evangelium, posadil se k těm bytostem, které žalem zkameněly, zavřel oči, zaťal prsty do sebe a v duši křičel ke Kristu.

Město bylo den ze dne prázdnější, a silnice do Maraše se plnila dlouhými plazivými zástupy lidí, kteří jako by se skorem nehýbali z místa. Z pevnosti až nahoře je bylo možno pozorovat až daleko do hor, a nic by na kohokoli nezapůsobilo hrozněji než plíživé ticho těch průvodů smrti, jehož nelítostnost ještě vystupňovával surový ryk a chechtot ozbrojených biřiců. Vymřelé zeitunské uličky zatím ožívaly mrchožrouty pasoucími se na tom vyhnanství, náhodnými drancovníky a zloději z povolání, městskou spodinou a loupeživými přespolními. Nastěhovali se do opuštěných domů nebo je přinejmenším obdařili návštěvou. Hned propuklo čilé zasilatelství. Přijely žebříňáky a dvoukoláky, přikodrcali se nákladní osli. Beze spěchu se nakládaly na povozy a na soumary koberce, šatstvo, hory prádla, celé postele, nábytek, zrcadla, jako kdyby šlo o nějaké docela nevinné stěhování. Úřady těmhle rejdům nebránily. Jako by dokonce spíše takhle mlčky odměňovaly zbylou tureckou sedlinu – kdyžť vysídlení Arménů probíhá bez jakýchkoli těžkostí. Málem to připomínalo nějakou barbarskou pohádku, že od každého řemesla muselo zůstat v „Sultany“ vždy šest takových, kteří je ovládali, aby na tom bezvládně se kymácejícím vraku všedního dne zbylo alespoň nějaké to mužstvo. Kdo bude tím šťastlivcem, o tom všem nerozhodovala vrchnost; bylo na obci, aby se sama podjala toho výběru; věru prohnáné zostření trestu, stíhající duši ještě další trýzní.

Nastal už pátý den, a pastor Aram dosud předvolán nebyl. Přišel za ním jen jeden mohamedánský mulláh, ostatně ani nebyl z města, a žádal ho, aby mu vydal klíče od kostela. Zdvořile Tovmasjanovi oznámil, že ještě do večerní modlitby bude protestanský kostel přeměněn v mešitu. Přesto však v Tovmasjanovi ještě úplně nezhasla naděje, že sirotčinec zůstane ušetřen. Vydal pokyn, aby všichni zůstali doma, aby nikdo nevycházel, ani děti, ani učitelé. Nadto nařídil, že i přes den musí být zavřeny okenice, že se v noci nesmí nikde svítit a nikdo nesmí hlasitě mluvit. Na dům jindy tak rušný se snesla jakási napjatá zmrtvělost. Jenže kdo takhle Boha podvádí, popudí si osud proti sobě. Dalšího dne, šestého, jeden z úředních poslů, kteří jak

andělé smrti na rychlých nohou roznášeli hrůzu po městě, odevzdal pastorevi výzvu, aby se ihned odebral k veliteli posádky.

Aram se dostavil v kněžském rouše. Jeho modlitba nebyla oslyšena. Ani stopa po nějaké pokořující úzkosti a rozzechvění. Předstoupil před toho štábního důstojníka vzpřímen a klidný. To však právě teď nebylo zrovna to nejvhodnější. Binbaši měl totiž rád, když se před ním svíjeli všelijací skuhralové. Pak nebyl proti tomu, přimhouřit oko, poskytnout tu nebo onu výhodu, být pro tu chvíli hodný. Aramova jistota však zadusila jakoukoliv blahovůli, protože tu mohl zplodit jedině protiklad binbašiho velkoleposti a titěrnosti škemrajícího červa:

„Tak vy jste protestantský pastor Aram Tovmasjan, narozený v Yoghunluku u Alexandretty.“

Plukovník zlobně odříkal ten zatykač a pak se na svou oběť obořil:

„Odejdete zítra s posledním transportem do Aleppa! Po trase Maraš-Aleppo! Rozuměl jste?“

„Jsem připraven!“

„Já se vás neptám, jestli jste připraven... Vaše žena a ostatní rodina půjdou s vámi. Nesmíte si vzít s sebou nic, co byste nemohl nést sám. Podle možností budete dostávat stravu denně sto dirhemů chleba. Ostatní si můžete přikoupit, to záleží zcela na vás. Každé svévolné opuštění kolony trestá velitel transportu, bude-li se to opakovat, i smrtí. Používat povoz je zakázáno.“

„Žena čeká dítě,“ řekl Aram tiše.

To doznání jako kdyby vydráždilo binbašiho k posměšku: „To jste si měl rozvážit dřív.“

Pak se znovu podíval do papírů:

„Chovanci sirotčince jakožto arménské děti nejsou samozřejmě z přesídlení vyňati. Dostavíte se přesně a v plném počtu, děti i veškerý personál.“

Pastor Aram o krůček ustoupil:

„Mohu se vás zeptat, zda bude o těch sto nevinných dětí postaráno? Je jich mezi nimi mnoho, kterým není ani deset let a nikdy dosud neprodělaly žádný delší pochod. A děti potřebují mléko.“

„Vy se nemáte co ptát, pastore,“ vykřikl plukovník, „vy máte jen přijímat moje rozkazy! Už týden jste na válečném území.“

Kdyby se byl Tovmasjan z toho ryčení zhroutil a ze strachu zemřel, binbaši by mu snad byl z výšin své ukojené důležitosti i kozy povolil.

Jenže pastor s nevzrušenou tvrdošíjností pokračoval: „Dám tedy naše kozí stádo hnát za transportem, aby děti dostaly mléko, na něž jsou zvyklé.“

„Vy budete držet svou drzou hubu, pastore, a podvolíte se všemu, co řeknu.“

„A vy budete, efendi, zas odpovědný za všechno, co se stane se sirotčincem, nezczizitelným majetkem amerických občanů, kteří jsou pod ochranou svého velvyslance.“

Binbaşimu se nejdřív nedostávalo slov. Ta pohružka zřejmě zapůsobila. Takovýmhle bohům vždycky náramně rychle spadne hřebínek, jakmile se na obzoru objeví božové větší. Po delší přestávce, na plukovníka až ostudně dlouhé, ze sebe vytrásl:

„Víte, že bych vás mohl zašlápnout jako hada? Stačí mi jen dýchnout, a nebudete vědět, že jste kdy vůbec žili!“

„V tom vám nebudu bránit,“ opáčil pastor Aram, a myslel svá slova vážně, protože se ho zmocnila najednou nesmírná touha zemřít.

Kdykoliv se později někdo Arama, Ovsanny nebo Iskuhi ptal, který okamžik toho exodu byl pro ně nejstrašnější, všichni tři odpovídali: „Ten, než se transport dal do pohybu.“ Byla to chvíle, kdy skutečná bída nemluvila ani zhola tak silně jako jakási snová zmalátnělost, prastará hrůzná zkušenost, jež se uchovávala až v krvi pamatující se možná na temný dávnověk, kdy ještě si Arméni nevydobyli ustálenou existenci a spravedlivé bezpečí. Tisícihlavá slitá hmota z lidí pozbyvších cti i síl vrývavě vnímala nyní už nejen nezvratnou ztrátu všeho majetku a počínající smrtelné nebezpečí, ale i to, že jako společenství, jako národnost už přišli o výsledek veškerého klopotného vzestupu, o kulturní plody, jež přineslo několik tisíciletí. Pastor Aram a obě ženy ten všem společný, nezbadatelný stesk pocítovali neméně než ostatní.

Chmurný den s povislými mraky, do nichž zeitunské hory schovaly svá tak důvěrně známá temena; k pochodu mnohem příjemnější než slunečné počasí. A přece, jako kdyby vnějšková ponuřost toho dne skláněla hřbety zapuzenců ještě níž než náklad, který jim byl povolen. První krok byl cosi prevelikého, cosi posvátně strašlivého, co prošlo každou myslí. Rodiny se těsněji shlukly. Nebylo slyšet jediné slovo, jediné dětské zaplakání. Prapůvodní dětskost těch lidíček, jejich jímavě zapomnětlivá lehkomyšlnost na nějaký čas nabyla vrchu. Jako se z prvního šerého svítání probudí osamělé, nesmělé

zaštěbetání, a už se přidá celý sbor, tak také se záhy nade všemi poutníky rozklenulo husté pletivo pronikavých dětských hlásků. Konejšivé mateřské napomínání. I muži na sebe halekali to a zas ono. Tu a tam bylo zaslechnout už i tlumený smích. Mnoho žen a starších lidí sedělo na oslech, na které naložili i peřiny, pokrývky a pytle. Důstojník doprovodu to strpěl. Možná chce na vlastní zodpovědnost a nebezpečí nějak zmírnit tvrdost prováděcích rozkazů. I Aram sehnal pro ženu jízdního osla. Většinou ale šla vedle něho, protože se obávala pohybů při jízdě. I když by bývalo rozumnější nechat děti ze sirotčince hopkat někde vpředu, vytvořily zadní voj celého transportu. Za nimi už táhlo jen kozí stádečko, které pastor neohroženě a bez ohledu na rozhovor s binbaşim dal hnát za zástupem. Děti to všechno braly zprvu jako příjemnou změnu a opravdové dobrodružství. Iskuhi, která se jich držela, podněcovala tu rozradostněnost, jak jen mohla. Nikdo by nebyl na ní poznal, kolik rozčilení a bezesných nocí má za sebou. Na její tváři byla jen radost z přítomné chvíle a štěstí ze života. Ať měla tělo navenek jakkoli křehké a slabé, všemocná přizpůsobivost mládí všechno překonávala. Dokonce se pokusila přimět děti ke zpěvu jedné hezké písně pocházející z Yoghunluku. Tamní lidé ji zpívali při práci na vinicích a v ovocných sadech. Iskuhi ji přinesla do zeitunské školy.

*Dny neštěstí zas pominou
jak zimní dny; vzejdou a zapadnou.
Bolesti lidské tu nepobudou věčně;
jak zákazník v krámě přijdou a odejdou.*

Aram Tovmasjan však hned přiběhl a zpívat zakázal. Mladý pastor ušel to, co ostatní, ještě dvakrát třikrát. Hned se objevoval docela vpředu, hned zas u těch, co se opožďovali, a vždycky měl přes rameno velkou tykvovou láhev s rakijí, kterou nabízel na všechny strany. I on sršel dobrou náladou, vtipkoval, urovnával všechny spory a i pro situaci, v níž se nyní octli, se pokoušel najít takové existování, v němž by každému připadl nějaký úkol. Třeba mezi řemeslníky měli obuvníci za povinnost rychle pospravovat rozbité boty, vždycky když zastavili k odpočinku; a takových věcí bylo víc. Ačkoliv mezi vyhnanci v tomhle průvodu bylo málo protestantů, Tovmasjan tu byl jediný kněz. Všichni pravoslavní i katoličtí kněží už totiž odešli s transporty v prvních dvou dnech. Tím pastorovi připadl úkol starat se o duše

všech. Postupoval podle své vlastní taktiky, aby síly vyhnanců udržel bdělé. Nesnesitelná je pouze ta bezcílnost, to věděl podle sebe. Proto znovu a znovu říkal hlasem nejjasnější naděje pořád totéž:

„Zítřka večer dojdeme do Maraše. Tam se všechno změní. Nejspíš nás tam ubytují na delší dobu, dokud nepřijde rozkaz, že se můžeme vrátit. A my se vrátíme, to je takřka jisté. Vláda v Istanbulu přece nemůže souhlasit s tím, co se tu děje. Koneckonců máme své poslance a jiné zástupce svého národa. A i konzulové spustí velký povyk. Za dva za tři týdny už bude možná zas všechno dobré. Nejdůležitější ale je, abyste mi všichni došli do Maraše zdraví a byli pořád při síle a svěží.“

Takové řeči působily osvobodivě, i na ty, kdož svou povahou byli pesimističtí nebo příliš chytří na to, že vláda za nic nemůže. Skleslé tváře se rozjasnily. Nejen ta nadějná představa, co bude, konala zázraky, ale hlavně to, že měli cíl, zcela určitou, zřetelnou vyhlídku: Zítřka budeme v Maraši. Když byla delší přestávka na odpočinek, mladý důstojník, který velel tureckému vojenskému doprovodu, se projevil skvěle. Když si vojáci uvařili svoje, nevyzván nabídl pastorovi jejich pojízdnou kuchyni. Ten pak mohl dát pro nemocné a zesláblé uvařit teplé jídlo. A protože už zítra přece budou ve velkém městě, i ti, kdo byli při síle, dali svým zásobám co proto. A tak se v příštích hodinách pochodovalo zvlášť lehko a s důvěrou. Když se potom večer utábořili na širé pláni a s lhostejností na smrt znavených se natáhli na přikrývky, musel Tovmasjan ze srdce Bohu děkovat, že první den dopadl tak obstojně. Nepříliš daleko od tábořiště byla velká vesnice; jmenovala se Tütülsek. V noci zavítalo ze vsi k tábořícím několik yaladyi, horalů; přišli za tureckými strážci. Sesedli se, ti ctihodní mužové, důstojně kouřili a zřejmě debatovali o čemsi vážném. Když se zeitunští ráno probudili a rozhlíželi se po oslech a kozách, aby je podojili, byla zvířata pryč.

To byla předehra k drsnému dni. Pochodovali teprve druhou hodinu, a už tu měli první smrt. Jeden stařec se náhle skácel. Pochodující strnuli. Mladý důstojník, jindy tak přátelský, zlostně přicválal: „Kupředu!“ Někteří se pokusili starce zvednout a vléci dál. Brzy ho však museli pustit; sesul se na zem. Jeden ze saptiehů do něho kopl: „Vstávej, vstávej, švindlíři!“ Ale stařec se nepohnul, oči měl v sloup a ústa dokořán; saptieh svalil mrtvé tělo do příkopu. Důstojník štal poutníky dál: „Nezastavovat! Je to zakázáno! Pokračovat! Pokračo-

vat!“ Ať Aram prosil sebejímavěji, ať pozůstali naříkali sebeúpěnlivěji, nesměli ani nebožtíka vzít s sebou, ani mu dopřát rychlý pohřeb. Mohli mu jen poněkud vyvýšit hlavu a z obou stran ji podepřít kamenem. Složit mu ruce na prsou, na to už nezbyl čas, protože saptiehoové najednou začali do váhajícího zástupu mlátit holemi a obušky; kleli při tom nezřízeně. Transportu se zmocnila panika, dal se do běhu, který se podobal spíš úprku a zvolnil se, teprve když už byl mrtvý daleko vzadu a tauridští dravci už se k němu krouživě slétali.

Jen zděšení z první oběti opadlo, dojecha zástup yayli, neohrabaná koleska. Putující byli z úzké silnice zatlačeni do močálovitých polí. V kolesce trůnil tělnatý, asi pětadvacetiletý pán, na prstech s početnými prsteny. Takto vyzdobenou rukou podal z vozu veliteli ležérně jakýsi spis. Ten pán vlastnil státními razítky potvrzené právo vybrat si pro domácí potřebu jednu i více Armének. Koleska zrovna projížděla průvodem dětí ze sirotčince, a znaveně přívětivé oko pánovo padlo na Iskuhi. Ukázal na ni hůlkou a s úsměvem na ni kývl. Ten zavalitec se ani v nejmenším nepokládal za nějakého lupiče žen, nýbrž naopak za jejich spasitele; byl přece ochoten jedno z těch nešťastných stvoření vyrvat jeho osudu a poskytnout mu přístřeší u sebe, ve vzorné rodině a v udržovaném domě v městě. O to víc žasl, když ta kráska, namísto aby se mu bez sebe štěstím vrhla do náruče, vykřikla „Arame!“ a utekla. Koleska vyrazila za ní. Snad by tu nebyl pomohl jediný z důvodů, jimiž se pastor snažil sestru ochránit. Že se vyťasil s jejím evropským vychováním, to byla chyba, již se ze zoufalství dopustil, protože tohle podotknutí chtivost toho blahovolného zachránce v nouzi nijak nezchladilo, nýbrž ho jen pořádně rozdráždilo. Celý spor utál rázný zákrok důstojníkův. Ten vzal lejstro toho horlivého nápadníka a prostě a dobře ho roztrhal; on tu je velitel, beze zbytku odpovídá za vysídlence a tedy jediný rozhoduje o tom, co s nimi bude. Jestli efendi co nejrychleji neodjede, na místě ho i s vozem zadrží. Na dotvrzení svých slov švihl jezdeckým bičíkem náručního koně po hřbetě. Uražený tlust'och, který tu byl zkrácen o své právo, odjel ze scény bezohledným klusem. Z té příhody se Iskuhi rychle vzpamatovala. Za chvíli jí už ta historka připadala jako nějaký šprým, který se jí netýkal, a hlasitě se smála některým jeho povedeným jednotlivostem. Ale brzy ji smích přešel. Začalo se to všechno odpoledne bolestmi dětí. Bylo zvláštní, že si děti uvědomily své putováním dokrvava rozedrané nohy nikoli poznenáhlu, nýbrž

z ničeho nic a všechny najednou. Pláč, kňučení, sténání, které ženám trhalo srdce, propuklo naráz. Mladý důstojník, jinak dobrák, v jedné jediné věci neznal žerty. Až na nezbytný odpočinek neexistovaly pro něho zastávky a zdržení. Měl rozkaz být s transportem v Maraši zvečera. Všechno ostatní často zařizoval podle svého, proti pokynům, ale právě tehle příkaz hodlal plnit přesně. To si prostě ve své ctižádosti vzal do hlavy. Takže nebylo ani pomyšlení na nějaký odpočinek, za něhož by se dětem mohly ošetřit nohy olejem a jinými utišujícími prostředky. „Tímhle si nepomůžete! Dělejte, ať už jsme v Maraši, tam se můžete léčit! Kupředu!“ Nešlo to jinak, část dětí museli nést. Při tom se vyznamenávala i slaboučká Iskuhi; dokud se sama nestala obětí neblahého neštěstí.

Bratr ji už několikrát varoval, aby nezůstávala pořád na konci kolony, za dětmi ze sirotčince, které ji uzavíraly. Tady, v těsné blízkosti nepřátelsky dotírajících vojáků a všelijakých příšerných lidí, kteří se zvědavě sbíhali z vesnic, to jistě nebylo zrovna nej příjemnější místo v koloně. Iskuhi si však nedala říci, protože dozor nad dětmi pokládala za svou povinnost, zvláště když nyní byly s každou čtvrthodinkou unavenější a unavenější a nohy měly čím dál bolavější. Ostatní učitelé ze sirotčince od dětí často odbíhali, a to pak byla slečna Tovmasjanová úplně sama na to, aby to bědující hejno různými lstmi popoháněla kupředu. Průvod však škobrtal a klopýtal stále víc, trhal se, a mezi zadním vojem a hlavní skupinou pak vznikala dost povážlivá mezera. Když se jednou zástup takhle rozdělil, Iskuhi najednou ucítila, že ji někdo zezadu popadl. Vyčkikla a snažila se mu vymknout. Vzešla nad ní jakási hrozná tvář, obrovská, s ukopřeným strniskem, funicí, koulející očima, páchnoucí, tvář nelidská. Iskuhi znovu zaječela, a pak se pustila do zápasu s tím člověkem; ukapávaly na ni jeho sliny, jeho hnědé pracky jí rvaly šaty, aby se jí mohly zatnout do holých řader. Iskuhi ztrácela síly. Ta tvář nad ní vyrostla v jakousi hornatou pekelnou krajinu, neustále se proměňující. Tím odpudivým dechem pozbyla smyslů. – Iskuhi měla štěstí; děti se rozvískały jak šílené a nato se tryskem přihnál důstojník. Hnědé pracky jí smýkly na zem. Postava se pokoušela uprchnout, přesto plochou čepelí šavle dostala úder do vazů.

Iskuhi se vzpamatovala, ale nedokázala plakat. Zprvu si myslela, že jí námahou zápasu znečitlivěla levá ruka. Jako kdyby byla zdřevěnělá, napadlo ji. Ale znenadání burácivě vyšlehla jak plamen zběsilá

bolest. Iskuhi, oněmělá tou bolestí, nedokázala bratrovi nic vysvětlit. Ovsanna a Aram ji posléze vedli. Z úst jí nevyšel jediný zvuk. Byla celá jako v mrákotách, až na nohy; ty šly drobnými rychlými kroky pořád dál. Jak tehdy dokázala dojít až do Maraše, to pro ni bylo povždy záhadou. Když už bylo vidět město, přistoupil zoufalý Tovmasjan k důstojníkovi a odvážil se zeptat, jak dlouho asi budou vysídlenci moci zůstat v Maraši. Důstojník mu otevřeně odpověděl, to že závisí jenom na mutasarrifovi, ovšem že tu pobudou několik dnů, s tím se dá počítat; valná část přesídlenců, která odešla před nimi, je pořád ještě ve městě. Musí se prý počítat s novým rozdělováním. Aram úpěnlivě pozvedl ruce:

„Vidíte, v jakém stavu je moje sestra i žena. Dovoluji si vás poprosit, abychom se mohli dnes večer vydat do americké misie.“

Mladík dlouho váhal. Soucit s nebohou Iskuhi však posléze převážil nad úředními povinnostmi. Ještě v sedle napsal povolenku pro pastora Arama a obě ženy:

„Nejsem oprávněn vás použít. Jestli vás dopadnou, poženou mě k zodpovědnosti. Budete se každý den u mě hlásit v přesídleneckém táboře; to je rozkaz.“

Misionáři uvítali ty tři chráněnce a žáky s láskou i zármutkem. Zasvětili kdysi svůj život arménskému křesťanstvu. A teď udeřil tenhle blesk, a to dojisty není než slabá předzvěst veliké zkázy. Okamžitě přivolali lékaře, žel velmi ještě mladého a nezkušeného. Cloumal Iskuhi paži z jedné strany na druhou. Pekelnou trýzní takové prohlídky a přestálým strádáním nyní opravdu na několik minut ztratila vědomí. Podle něho prý není žádná kost zlomená, paži má však Iskuhi velmi silně vymknutou a zkroucenou. Hlavní uškození prý je v rameni. Omotal jí pohmožděninu velkým pevným obvazem a dal jí polknout lék tisíci bolest. Bylo by ovšem dobře, poradil, kdyby mohla mít paži nejméně tři týdny v nehybné poloze. Iskuhi té noci nespala ani chvíli. Ovsanna v pokoji vykázaném ženám usnula okamžitě spánkem, jenž se podobal bezvědomí. Aram Tovmasjan však zasedl za stolem s misionáři a radil se s nimi, co dál. Uvažování vyznělo jednoznačně. Rektor, reverend E. C. Woodley, rozhodl:

„Ať už se stane cokoli, nesmíš se už vydávat na další pochod s vyhnanci. Ovsanna a Iskuhi by zahynuly, ještě než byste došli do Aleppa. A kromě toho ani k obyvatelům Zeitunu nepatříš; tam jsme tě vyslali my.“

Pastorovo svědomí upadlo do největších rozporů, v jakých se kdy mohlo octnout.

„Jak mohu odejít od svých farníků, teď, v čase jejich nejvyšší nouze?“

Kolik že je v transportu členů protestantské obce, zeptali se ho. Musel přiznat, že až na nepatrný zlomek všichni patří buď ke staroarménské, nebo ke sjednocené církvi. Ale to ho nikterak neuklidnilo:

„V takové situaci nemám právo zkoumat nicotnosti. Jsem jediný duchovní, kterého mají.“

E. C. Woodley ho upokojoval:

„Pošleme s nimi jiného. Vy se vydáte domů. Tam počkáš, dokud tě nepovoláme do nového úřadu.“

„A co bude s dětmi?“ zasténal Aram Tovmasjan.

„Dětem nepomůžeš tím, že s nimi půjdeš na smrt. Sirotčinec v Zeitunu je náš ústav. Splnils beze zbytku svou povinnost, když jsi doprovodil sirotky do Maraše. Všechno ostatní nech na nás. Ty už s tím nemáš co dělat.“

Hryzavý Aramův vnitřní hlas nebyl k utišení:

„Nejsem snad povinován něčím víc, než pouze co je mou povinností?“

Starý E. C. Woodley dal najevo svou netrpělivost, i když měl v duchu z Arama upřímnou radost:

„Přece si snad nemyslíš, Arame Tovmasjane, že si tu záležitost s naším sirotčincem necháme jen tak líbit? Co s dětmi bude, o tom ještě zdaleka nepadlo poslední slovo. Jenže ty nám tu překážíš, chlapče. Jako zeitunský pastor jsi v tomhle ohledu do věci nepřijemně zapleten. Rozumíš? No tak. Takže tě slavnostně zbavuji úřadu ředitele sirotčince.“

Aram cítil, že by stačilo odolávat jen ještě několik minut, a pak už by se Woodley nevzpíral jeho vůli, naopak by mu za jeho křesťanskou obětavost poželal. Vzдор tomu jednoznačnému pocitu však už neřekl nic a podvolil se argumentům svého misijního představeného. Věřil, že to dělá pro Ovsannu a Iskuhi. A přece, kdykoli se poté prudce probral z neklidného spánku plného přeludů, až v hloubi duše si uvědomoval, že utrpěl těžkou porážku, že se dopustil těžkého přečinu proti svému posvěcení, a pociťoval hanbu nad slabostí své povahy.

Druhého dne ráno se reverend Woodley v doprovodu amerického konzulárního jednatele vydal k mutasarřifovi a vymohl na něm,

že vystavil manželům Tovmasjanovým a Iskuhi propustku až do Yoghunluku. Propustka ovšem platila jen čtrnáct dní, za tu dobu musí dorazit do cíle. Byli tedy nuceni vzdor Iskuhinu těžkému zranění vyjet už třetího dne. Byli by mohli jet kratší cestou přes Bahce, nejbližší zastávku anatolské železnice. Všichni je však od toho důtklivě zrazovali. Trať vedoucí Tauridským pohořím byla přecpána vojenskými vlaky pro čtvrtou armádu Cemala paši. A opatrnost přikazovala vyhnout se každému zbytečnému styku s vojáky, zvláště pak má-li s sebou arménské ženy. Ježto pastor jakékoli svobodné rozhodování mezi tím nebo oním přenechával kněžím misionářům, podrobil se jim, i pokud šlo o plán cesty. Namísto krátké jízdy vlakem měli před sebou klopotné, nekonečné mnohadenní putování. Nejdřív do hor do Ayntapu, a potom klikatící se ubohoučkou silničkou tauridskými průsmyky dolů do Aleppa. Kněží misionáři dali pastorovi velký dvousprežní vůz a navíc i záložního koně, který se dal použít i jako jízdní kůň. Současně zatelegrafovali na své zastoupení do Ayntapu, aby tam měli připravenou čerstvou příprěž.

Poutníci ještě ani nevyjeli z marašského předměstí, když se za nimi ozvalo supění a hlasité úpěnlivé škemrání, jež přehlušilo i dusot kopyt. Dívka Sato, ze sirotek, a podomek Gevorg běželi za nimi a bědovali. Naštěstí bylo ještě dost časně a ulice pusté, takže nikdo nemohl nic prozradit. Jakkoli z toho mohly povstat nepříjemnosti, pastorovi nezbylo než vzít ten nevíтанý přírůstek s sebou také. Malá vychrtlá Sato patřila v zeitunském sirotčinci mezi děti těžko zvládnutelné a byla pro celý ústav utrpením. Každého čtvrt roku přicházel na Sato záchvat toulavosti. To se vždycky někam ztratila a nebylo po ní několik dní ani vidu, ani slechu, a pak se vrátila, zpola málem zvíře, špinavá, zavšivená a notně pokrotlá. Vždycky když měla tyhle záchvaty, nevěděl si s ní nikdo rady. Najednou nedokázala souvisle promluvit, a jako by pozbyla všeho, co jí tak pracně vštěpovali. Ani zavírání nepomáhalo. Mizela zdí jako přízrak. Pokud se Sato nepodařilo utéct, v tu chvíli z ní byl vtělený d'ábel, a v jakémkoli zlomyslném ničitelsství projevovala tak geniální vynalézavost, že až naháněla hrůzu celému sirotčinci. Teprve Iskuhi svým vlivem tu chorobu u ní zmírnila, snad dokonce ji i vyléčila, a žádným zvláštním vychováváním. Z pedagogiky toho Iskuhi věděla jen málo. Ale to škrvně si mladou učitelku neskonale zamilovalo. Zamilovalo tak, až to v Satině nemocném mozečku vyvolalo těžký zmatek, žárlivost

a dokonce snad pocit ze všech nejnebezpečnější, sebepohrdání. Přitřepetala ve své široké kytlici a bez ustání křičela:

„Kücük hanim! Slečno! Prosím, nenechávejte Sato samotnou!“ To lidské nic jen ze samých tenkých kostiček škemralo mrtvolně širýma a přesto drzýma očima, z nichž sálala taková odhodlanost, že se jí nebylo možno vyhnout. Iskuhi ani Ovsanna se tváří v tvář tomu tvorečku nikdy nedokázaly ubránit odporu, ba někdy až dokonce hrůze. Dokonce i když byla vymydlená a učesaná, budila v těch dvou fyzický hnus. Teď však, jakkoli byla trapnou přítěží, nezbylo než škvrně posadit na zadní sedadlo. Čeledín Gevorg se posadil vedle kočího. Gevorg se narodil v Adaně. Jednou, ještě jako výrostek, při jedné z nesčetných „událostí“ dostal po hlavě kolbou pušky a od té doby byl z něho dobromyslný blbeček. Nemluvil, jenom koktal. A kdykoliv na něj přišel záchvat tanečního bláznění, tak jako na Sato její toulavost, nevěděl si ani s ním nikdo rady. Ta obřadná pomínutost, pro niž se mu také říkalo „tanečník“, byly tiché a docela nevinné záchvaty popadající ho jen málokdy, většinou jen když ho něco rozrušilo. Jinak ale Gevorg poctivě pracoval, topil v kamnech, nosil vodu, štípal dříví, staral se o zahradu a s mlčenlivou náruživostí dřel za dva. Kolik cenných dětí i dospělých bych byl mohl zachránit, prošlo Aramovi myslí, a Bůh mi pošle nedospělou přestupnici a slabomyslného! Pastorovi připadalo, že v tom je snad významná odpověď na jeho vlašné a neobětavé chování vůči zeitunským vyhnančům. Sato ovšem posedla bezuzdná a obludná veselost. Špičatými koleny se tiskla k Iskuhi, smála se a škytala na všechny strany, jako kdyby vyhoštění bylo tím nejskvělejším dárkem, jaký si lze vymyslet. Možná že ještě nikdy nejela vozem. Vystrčila svou vyzáblou ruku s širokými šerednými nehty z vozu jako přes okraj nějakého člunu a nadšeně ji vláčela vzdušnou kýlní brázdou. Všechno dokládalo, že je blahem bez sebe nad tím, co ji potkalo; u ostatních však budila jenom nevoli a hněv. Pastor, který jel na koni vedle vozu, pohrozil Sato, nebude-li sedět klidně, že ji bez okolků z vozu vyhodí anebo jí přinejmenším sváže ruce.

Vyčerpávající pouť do Ayntapu – dvakrát museli přenocovat v bédných vesnických chanech – proběhla beze zvláštních příhod. V Ayntapu si pak tři dny odpočinuli. Arménská obec, poté co přišel telegram E. C. Woodleye, hned připravila čerstvé koně. Od chvíle, co včera dorazil do města první transport se Zeituňany a zdejší Arméni

spatřili ty ubožáky na vlastní oči, čekali i oni zkoprněle na svůj konec. Už ani nevycházeli z domů. Šířily se strašné zvěsti. Prý vláda s Ayntapem zatočí rychleji, a také levněji; že arménskou čtvrť prostě vypálí a obyvatele postřílí. Přesto se všichni v obci vůči pastorovi i ženám překonávali v důkazech náklonnosti. Jako kdyby doufali, že se s těmito zachráněnými obětmi zachrání i oni. Aram Tovmasjan se pokusil ponechat Sato u někoho ve městě. Přisála se však k Iskuhi tak vyděšeně, že ji nakonec znovu vzal na zadní sedadlo do vozu, snad jako pokání za vlastní hřích.

Až do Aleppa šlo všechno docela slušně, ačkoli se celé čtyři dny vlekli tauridskými průsmky, na zastávkách měli nekonečné potíže s přepřaháním a dvakrát museli nocovat v opuštěných stodolách. Avšak velké město s obrovským bazarem, dlážděnými ulicemi, s mnoha paláci pro úředníky i vojenské potentáty, s krásnými zahradami, skvostnými misii, s hotely i zájezdními hostinci působilo na ty duševně i tělesně tak sešlé poutníky jako vykoupení. Vzdor tomu, že je na hranicích města saptiehové prohlíželi s nebyvalou důkladností – Sato s Gevorgem zažili chvilky, kdy jim pořádně bušilo srdce, než proklouzli do bran města co služebnictvo –, zasel pohled na pouliční ruch s netečně se loudajícími lidskými řeckami do těch nesvobodných myslí zdání svobody. A to byl notný rozdíl mezi tím, jak byli přijati misionáři a zástupci obce tady, a mezi přijetím v Maraši a v Ayntapu. Tady byli misionáři tak zavaleni různým zařizováním, závazky, tíživými povinnostmi, všechno tu bylo tak byrokratické, že Aram je ani nechtěl žádat o nějakou pomoc. Výprosil si pro sebe a pro rodinu jen dvě skromné jizby. Arménská obec tady byla bohatá, až to nebylo hezké, a proto také neoblomnější a vystrašenější než lidičkové v Ayntapu. Obavy, co s nimi bude, tu byly větší o to, že tihle mohli přijít o víc než Ayntapští. A ještě něco: Když se pastor rozhovořil o Zeitunu, hned si všiml, že jméno toho prokletého místa u jeho velkoměstských bratří vzbuzuje tísnivé pocity. Zjevně nechtěli mít před vrchností nic společného s těmi tam, když se jim spílalo do zatvrzelých vzpurníků. To, že v jejich kanceláři seděl zeitunský pastor, jim mohlo přinést jenom nepříjemnosti. Teď záleželo na tom, překonávat se v přehorlivé věrnosti státu a nepěstovat žádné pochybné styky; jen to je mohlo zachránit. Nabídl pastorovi podporu peněžní. Jinak prý pro něho nemohou nic udělat. Aram peníze s díky odmítl.

Čas kvapil a Tovmasjan byl nucen najmout si sám vůz, nějakou tu yayli, takovou, jakých tu na stanovištích čekalo bezpočet. Povozník nejdřív odmítl: ta drzost, chtít ho zavléct na takovou nepohodlnou cestu! Až na pobřeží za Antiochií! Vyděšen z takové bláznivosti se popadl za fez. Pak, za mnohého ujišťování se samým „Inšalláh“ a „Alláh bilir“, se přece jen dohodli, za kolik pojede; nato ten dobrý muž prohlásil, že chce jako zálohu dvě třetiny, a také je dostal, protože ostatní vozkové by se zachovali jinak, to pastor věděl. Aram zvolil trasu do Alexandretty, vzdor tomu že silnice se tam vinula velkými oblouky a odbočkami. Doufal, že za půldruhého dne ostré jízdy dorazí na rozcestí na Antiochii a odtud že za čtyřiaadvacet hodin budou už doma. Ale krátce předtím než prvního dne zapadlo slunce, vozka slezl z kozlíku, mrzutě prohlédl koni kopyta, u vozu kola a oj a zvěstoval, že už toho má až po krk, koně že jsou uštvaní, vůz přetížený, že není jeho povinností vozit všelijaké Armény po světě, a že teď hned obrací, protože chce ještě ve slušnou hodinu dorazit do Turontu, kde má příbuzné. Nepomáhaly prosby, dokonce ani to, že pastor zvýšil odměnu o značnou částku. Prý svoje dostal, víc nepotřebuje, prohlásil Turek velkoryse. Chce se prý však zachovat jako slušný člověk a dopraví své pasažéry úplně zadarmo ten kousek cesty zpátky do Turontu, tam prý mohou u jeho příbuzných ve skvostném chanu přespát jak králové v pravých postelích. Pastor Tovmasjan zvedl hůl a byl by toho nestydatce ztrestal, nechytit ho Ovsanna za ruku. Nato vozka vyházel zavazadla z vozu, škulpl opratěmi a zanechal těch pět lidí v pusté a prázdné krajině. Putovali pak ještě hodinu dál po silnici s nadějí, že objeví vesnici nebo nějaký povoz. Ale široko daleko se neukázalo nic, jediná kára, stodola, chatrč, vesnice. Znovu museli prožít celou noc pod širým nebem, a tahle se vlekla pomaleji než ta první, protože nikdo s ní nepočítal. Zatačka se třeptila v slabém měsíčním světle jak nějaká neblahá čepel šavle. Ulehli tedy raději daleko od silnice na holou zem. Ale i všemocná máti země projevila vůči Arménům zášť. Odspodu vzlínala příkrývkami vlhkost a překlopil se na ně bzuchící zvon bahenního povětří, v němž komáři zpívali svou jedovatou píseň. Gevorg a pastor bděli, pastor ani na chvíli neodkládal loveckou pušku, kterou dostal k ochraně od marašských mnichů.

Nejvýš se však vzepjala celá ta bída v posledních padesáti hodinách, jež ještě poutníkům zbývaly, aby stačili dorazit do Yoghunluku. Jen božím zázrakem se Ovsanně nepříhodilo nic neblahého

a Iskuhi se nezhroutila. Pastor udělal chybu, že příliš brzy odbočil na stezku pro povozy vedoucí na jih a nezůstal na širé silnici. Stezka se po několika mílích úplně vytratila. A tak nastalo velké hledání u bloudění. Na téhle poslední trnité pouti se osvědčila Gevorgova nezdolná fyzická síla. Chvíli nesl na hřbetě jednu ženu, pak zas druhou, dlouhé úseky cesty. (Zavazadla brzy nechali za sebou.) Pastor šel vpředu a dbal jen o jediné: aby nevybočil ze směru, který udávala oblaka pobřežních hor. Znovu a znovu se vynořila ta nebo ona složka pro povozy, vždy mohli jít kus po ní a po zpuchřelých prknech se dostávat přes potoky a říčky. Tu a tam jim hodný kus cesty pomohl zdolat i nějaký ten kangni, volská kára. Ale zlých zážitků způsobených lidmi zůstali ušetřeni. Těch několik málo muslimů, které potkali, sedláků, ti k nim byli laskaví, nabídli jim pitnou vodu i sýr. Kdyby jim však byl kdokoliv chtěl udělat něco zlého, nebyli by se bránili. Necítili rozbité údy, krvácející chodidla, potáceli se jak v narkotickém oparu dál a dál, černou slují vyčerpanosti. I silný Aram vrávorál, nebyl už docela při smyslech, bloudil po kymácející se přeludné krajině. Někdy se pro sebe hlasitě zasmál. Podivuhodně nezdolná v překonávání bolesti byla Sato. Na těch svých bolavých nožičkách, modročerně naběhlých, poklusávala za Iskuhi, jako kdyby byla ze svých toulek na něco takového zvyklá.

Když Gabriel Bagratjan spatřil vyhnance na schodech do kostela, to se z té vyčerpané duchanepřítomnosti ještě nevzpamatovali. Ale protože byli mladí, protože náhle na ně prudce dopadlo vědomí, že jsou zachráněni, protože před nimi pluly ty dávné tváře, otcova, pasttorova, lékařova, protože uslyšeli hřejivá slova, protože je obklopila vřelá přítomnost domova, brzy se znovu vrátili na tento svět, a nadlidská znavenost téměř znenadání ustoupila vzrušené živoucnosti.

Pastor Aram Tovmasjan stále znovu ujišťoval: „Nevzpomínejte na dávné masakry! Tohle je něco daleko horšího, daleko truchlivějšího, daleko neúprosnějšího než všechno masakrování, a především daleko pozvolnějšího. Ve dne v noci je to pořád tu...“

Přitiskl si dlaně ke spánkům:

„Nemohu se s tím pořád vyrovnat... Neustále mám před očima ty děti... Kdyby se tak Woodleymu podařilo je zachránit!“

Doktor Altuni se mlčky staral o Iskuhi. A muži doráželi na Arama. Otázky, až příliš pochopitelné, stíhaly jedna druhou: „Omezi se to jen na Zeitun?“ – „Není třeba teď na cestě už i ayntapská obec?“ – „Co se povídá po Aleppu?“ – „Nejsou nějaké zprávy i z ostatních vilájetů?“ – „A co my?“

Lékař, který odvinul obvaz a Iskuhinu hnědočerveně naběhlou paži omýval teplou vodou, se sršatě zasmál: „Kam by nás ještě mohli deportovat? U Mojžíšovy hory už je člověk deportovaný až dost!“

Z náměstí doléhalo do sakristie hlučení davu. Ter-Hajkazun všechny řeči rázem utál. Svůj plachý a zároveň tak nesmlouvavý pohled obrátil na Bagratjana:

„Bud'te tak laskav, Gabrieli Bagratjane, a řekněte těm lidem tam venku něco uklidňujícího, ať už jdou konečně domů.“

Proč si ke své prosbě vybral Ter-Hajkazun zrovna Gabriela, toho Pařížana, který k vesničanům přece žádný důvěrný vztah nemá? Promluvit k těm lidem by býval měl spíš muhtar Kibusjan. Anebo snad kněz tou prosbou zamýšlel něco, co si nechával pro sebe? Gabriel Bagratjan se zarazil a upadl do rozpaků. Přesto Ter-Hajkazuna uposlechl, uchopil však Štěpána za ruku a vzal ho s sebou. Arménština byla sice jeho mateřštinou, ale když měl teď mluvit k lidem, kteří se tu shromáždili – mezitím jich už bylo na půl tisíce –, připadalo mu to jako nějaký omyl, jako opovážlivé vměšování. Skoro by mu bývala bližší turečtina, jazyk vojáků. Ale připadal si stísněný jen při prvních zvucích, pak už slabika za slabikou plynula jasněji a jasněji, ta stará řeč v něm vzklíčila a začala vyrážet na listy. Požádal obyvatele Yoghunluku a všechny, kdo se tu sešli z okolí, aby se v klidu a míru zase vrátili domů. Že se jen v Zeitunu přihodilo pár věcí ne tak obvyklých, jejichž skutečnou příčinu bude teprve třeba objasnit; nikde jinde že k ničemu takovému nedošlo. Každý Armén ví, že Zeitun byl vždycky něco výjimečného. Lidem u Mojžíšovy hory žádné nebezpečí nehrozí, protože žijí přece úplně v jiných končinách a nikdy se nemíchali do politiky. Ale právě v dobách, jako je tahle, platí pořádek a klid víc než kdy jindy. Že se on, Bagratjan, postará, aby se ve vesnicích od nynějška oznamovalo všechno závažné, co se přihodí. Bude-li to někdy nutné, že by se měly všechny obce sejít k valné hromadě a poradit se o budoucnosti.

Gabriel k vlastnímu překvapení cítil, že mluví jistě, že nachází vhodná slova, a že z nich sálá jakási uklidňující síla a podrobuje si

všechny posluchače. Dokonce někdo vyhrkl: „Ať žije rodina Bagratjanova!“ Jen nějaká žena lamentovala: „Astrac im, Bože, co s námi bude?“

I když lidé z náměstí neodešli, přece jen se rozptýlili do menších hloučků a už neobléhali kostel. Ze saptiehů se tu ochomýtal už jen Alí Násif, oba jeho druhové se ztratili. Gabriel přistoupil k tomu chlapíkovi poďobanému od neštovic, který se už nějakou dobu jaksi ne a ne vyznat, jestli je efendi vážně velký pán nebo jenom nějaký chinzír káfir, nevěrecké prase, a tedy v důsledku naprosto změněných okolností zcela nehoden, aby mu on, úřad, vůbec odpovídal. A právě pro tuhle saptiehovu nerozhodnost na něj Bagratjan spustil hodně zvysoka:

„Víš dobře, kdo jsem. Jsem tvůj představený, nadřízený; jsem armádní důstojník.“

Alí Násif se rozhodl, že se postaví do pozoru. Gabriel si významně sáhl do kapsy:

„Důstojník nedává bakšiš. Ale ty ode mě dostaneš tuhle dva meci diye jako závdavek za mimoslužební rozkaz, který ti teď dám.“

Alího napjaté držení těla bylo stále bezvýhradnější. Bagratjan mu pokynul, že může přejít do pohovu:

„Vídám v poslední době mezi vámi saptiehy nové tváře. Máš ve hlídce přírůstek!“

„Bylo nás málo, efendi, na tak těžkou službu a na tak dlouhé obchůzky. Proto nám dali do hlídky posily.“

„A je to opravdu jen kvůli tomu? No, nemusíš mi na to odpovídat. Ale jak dostáváš rozkazy, žold a všechno ostatní?“

„Jeden z těch mladých dojede vždycky jednou za týden do Antakye a přiveze rozkazy.“

„A teď si poslechni ten mimoslužební příkaz. Kdybys snad dostal nějaký rozkaz nebo se i jinak dozvěděl ze svého velitelství cokoliv, co je důležité pro náš okres, rozumíš mi, přijdeš hned za mnou! Dostaneš pak třikrát tolik, než kolik je žold.“

Stejně povzneseně, jako ho oslovil, Bagratjan se otočil k saptiehoovi zády a vrátil se do sakristie.

Altuní už s prohlídkou skončil. Uškleboval se:

„To mají v Maraši nemocnici jako hrom, všechny nástroje, operační sál, lékařských knih plné police, a ten osel kolega tu paži ani nesrovnal. Co se může pak chtít ode mě, když nemám krom jedněch

rezatých kleští na zuby vůbec nic? Budeme muset dát paži mezi dvě dlahy. Vypadá strašně. Bez ošetřování, bez dost dlouhého ležení v pohodlné místnosti se to neobejde. To platí samozřejmě i pro tvou ženu, Arame!“

Starý dobrý mistr Tovmasjan si zoufal:

„A já mám tak málo místa, co jsem prodal svůj dům! Jak to jenom uděláme...“

Gabriel Bagratjan se hned nabídl, že slečnu Tovmasjanovou ubytuje ve svém domě, v pokoji s krásným výhledem na hory. O ošetření že bude postaráno, tak jak doktor Altuni nařídí. Lékař byl ze srdce rád:

„Goh em, výtečně, příteli! A tohleto nešťastné stvořeníčko, Sato, že tu mi taky vezmeš k sobě, abych měl své velectěné pacienty hezky pohromadě? Moje staré nohy ti budou za to vděčné.“

Tak tomu i bylo. Aram a Ovsanna šli k otci Tovmasjanovi a vzali s sebou i Gevorga, tanečníka, kterého staroch zamýšlel uplatnit jak v domě, tak v dílně. Štěpána poslal Gabriel napřed, aby Juliettě o všech těch novinách řekl. Chlapec se přihnál domů celý bez dechu:

„Mamá, mamá! Něco je nového! Budou u nás bydlet hosti! Slečna Iskuhi, sestra pastora ze Zeitunu. A ještě jedno děvčátko se zkrvavenýma nohama.“

Julietty se to překvapující sdělení kupodivu dotklo. Gabriel nikdy nepřivedl nikoho, aby jí o tom předem neřekl. Byl ve vztahu k ní jakýsi nejistý, pokud se něco v něm týkalo lidí, zejména lidí vlastního kmene. Ale když za pouhých deset minut přijel s Iskuhi, manžely Altuniovými a se Sato, byla už Julietta vtělená laskavost. Tak jako mnoho hezkých žen i ji vždy zaujal půvab tvora jejího pohlaví, a zvláště byl-li to tvor mladý. Pohled na nebohou Iskuhi ji dojal a vzbudil v ní touhu pomáhat jí, tak jak to bývá u starší sestry. Když udílela nezbytné pokyny, zálibně si v duchu říkala: Opravdu apartní! Tváře tak jemné se mezi nimi nevyskytují na potkání. I v těch rozedraných šatech vypadá pořád vznešeně. A na Arménku mluví, jak se zdá, docela slušně francouzsky. Pokoj uchystali rychle. Julietta Iskuhi sama přinesla to i ono, dokonce svou vlastní noční košili lemovanou krásnými krajkami. Ani se vůbec nerozpakovala dát jí v plen nějaké ty voňavky a parfémy, i když tyhle poklady byly teď nenahraditelné.

Altuni ještě jednou prohlédl Iskuhinu paži a trpce při tom spílal povedeným léčitelům ve velikém městě Maraši. „Bolí tě to, hol-

čičko?“ Ne, už ji to vůbec nebolí, jenom má takový pocit, takový tupý pocit – hledala to pravé slovo – pocit necitlivosti. Starý lékař nabył přesvědčení, že ani jeho vědomosti dívčině paži příliš platné nebudou. Přesto jí paži, ani to jinak neuměl, omotal rozlehlým obvazem, který jí zahálil rameno až ke krku. Ukázalo se při tom, že jeho hnědé, svraskalé stařecké prsty dávno ještě nejsou slabé a roztřesené.

Zanedlouho poté už Iskuhi ležela v měkké posteli, celá jak ze škatulky, klidná. Julietta, která jí ve všem byla nápomocna, se teď chystala rozloučit:

„Kdybyste cokoliv potřebovala, mé dítě, jenom pořádně zazvoňte tady na ten velký zvonec. Jídlo vám přinesou k lůžku. Ale ještě se přijdu na vás podívat.“

Iskuhi k té paní, která na ni byla tak hodná, obrátila oči svého lidu, v nichž pořád ještě byla ta strašlivá dálka a ne blaživý návrat domů:

„Och, děkuji, madam... Nebudu už nic potřebovat... Děkuji, madam...“

A pak se stalo, k čemu nedošlo ani po celý ten hrůzný týden v Zeitunu, ani za transportu a poté za onoho putování. Z očí se jí vyhrnuly slzy. Nebylo to vůbec nějaké křečovitě prýštění, byl to pláč bez vzlykotu, pláč jakoby bez vzepětí i poklesání, jakési uvolnění všeho strnulého, bylo to cosi širého a bezútěšného jako stepní krajina tam na východě, odkud připutovala. Iskuhi plakala, bez jediného pohnutí, jenom pořád znovu vyrážela stejná slova; „Odpusťte, madam... já jsem to nechtěla...“

Juliettě se hrozně chtělo k Iskuhi kleknout, políbit ji a nazvat ji andělem. Něco tu však veškerou obvyklou něžnost znemožňovalo. Ta dálná nadpozemskost, která dívku pořád ještě obklopovala, všechny ty prožitky, v nichž stále ještě byla zakuklena. Julietta nebyla s to uposlechnout toho návalu vřelosti. A tak se musela spokojit s tím, že zlehka hladila Iskuhi po vlasech a tiše vyčkávala v hlavách postele, dokud se té němě štkající dívce nezavřou oči a ona se neponoří do laskavé prázdnoty.

Majrik Antaram zatím ošetřila a ovázala Sato rány na chodidlech. Pak dívku odnesli na lůžko do jedné z komůrek pro služebné. Sotva však upadla do tvrdého spánku, draly se jí z úst výkřiky pronikající až do morku kostí. Ani jednou po všechny ty dny nedala najevo sebemenší známky strachu; nyní však, ve snovém opakování všech zážitků, jako by na ni svištivě dopadaly rány stera bičů. Nebylo nic

platno, že ji znovu a znovu burcovali. Jako by nebylo moci, která by ji vzbudila, za chvíli vždy zas vzdychala a pronikavě ječela. Někdy to znělo jako táhlé vytí, a v něm nějaké snad jméno, k němuž jako by se upínala jak ke spáse: Küçük hanım!

Ty hrůzné zvuky se nesly daleko z komůrky; Julietta v té chvíli potkala syna, který právě šel po hlavním schodišti nahoru. Štěpán jen žhnul. Všechno to nové, neznámé, hrozné v něm dráždivě vřelo a vzdouvalo se. V listopadu oslavil třinácté narozeniny, přicházel tedy do věku, kdy všechno neslýchané a neuvěřitelné uvádí dětskou dušičku v nadšení. I prudké bouřky a lijáky pozorovával oknem a v srdci mu jiskřila trestuhodná touha, ať se stane něco mimořádného, a teď se zaposlouchal v blaživé vylekanosti:

„Slyšíš, mamá, jak Sato křičí?“

Iskühiny oči, moje dítě má Iskühiny oči, prošlo Juliettou, a na jedinou bleskem osvětlenou vteřinu si uvědomila, jak propastná je spleť života. Poprvé ji posedl o Štěpána veliký strach. Vtáhla ho do svého pokoje a tiskla ho k sobě, a vzdálený Satin křik se stále ještě rozléhal po tichém schodišti.

Gabriel Bagratjan k sobě pozval na pozdní večer kněze Ter-Hajkazuna, lékaře Petrose Altuniho a lékárníka Grigora. Pánové jen mezi sebou seděli ve spoře osvětleném selâmlíku o dýmce a cigaretách. Gabriel chtěl z těch vysoce vzdělaných a přeslovutných hodnostářů vypáčit, co si o tom všem opravdu myslí, co by dělali v případě, že by přišel rozkaz k vysídlení, a co mohou osady u Mojžíšovy hory dělat, aby takovou smrtelnou zhoubu od sebe odvrátily. – Nevypáčil z nich nic. Ter-Hajkazun tvrdošíjně mlčel. Lékař prohlásil, že je mu už osmašedesát, a ty dva tři roky, co mu ještě ze života zbývají, že uplynou jak voda, tak nebo tak. A kdyby s ním snad byl konec dřív, ať už jakkoli, prý tím lépe! Je k smíchu, že si vůbec někdo dělá starosti kvůli pár mizerným měsícům. Celý život nestojí ani za jedinou takovou starost. Hlavní je přece uchránit lidi strachu, dokud to půjde a pokud to půjde. V tom on vidí především svou povinnost, té že chce dostát za všech okolností, do ostatního mu pranic není. Lékárník Grigor naprosto klidně pokuřoval ze své nargilé, kterou si s sebou předvídavě vzal. Zahloubaně vylovil ze žhavých uhlíků ten, který se mu nejvíc zamlouval, a holými prsty jej zvolna přitiskl

na kuličku tabáku ve vodní dýmce. Možná chtěl ostatním obrazně předvést, že dokáže sáhnout holýma rukama do ohně a nespálí se. Jeho šikmooká hlava mandarína s koží bradkou, zcela se oddávající dýmání z nargilé, jako by neschvalovala jakékoliv rozčilování, které rozkotává poklidnou vyrovnanost ducha. Jen a jen duch dává skutečnosti právo být skutečnou, ne naopak. K čemu to, chtít něco podnikat? Každé konání má už v sobě své skonání, mysl však myslí věčně; Grigor neví, co přijde. Byl však odhodlán za jakýchkoliv okolností nechat kolem sebe mít všechno náhodné, lhostejné, nepodstatné, a i kdyby to mělo být něco, co by život nadmíru příkře měnilo. Aby nějak doložil tento vpravdě filozofický ideál, jímž se hodlal řídit i v poslední své pozemské hodině, poukázal na jedno turecké přísloví, jaké by se stejně dobře bylo vyjímalo v ústech starého agy Rifata Bereketa:

„Kismetten ziyade olmaz! – Nic se nestane, co není předurčeno.“ Ta slova byla klíčem, který případně odemkne branku, kudy bylo možno vzdálit se od té mučivé otázky, co ji přinesl dnešní den, a obrátit rozhovor ke vznešeným věcem, které, protože už dávno si nezačínají s účastí na nenáviděné každodennosti, jsou chladné jako stránky knih, na nichž žijí svůj božský život. A lékárníkův dutý hlas promlouval o nejružnějších predestinačních učeních, o vztahu křesťanství k islámu, o Řehoři Osvětiteli, o chalkedonském koncilu a o nadřazenosti monofyzitní nauky vůči pojetí římskokatolickému. Už jen ta slova opájela. Jen ať kněz žasne, kam až to dotáhl v bohosloví nějaký lékárník. Dostalo se mu i jmen, dat a prapodivných názorů některých církevních Otců, o nichž za svých teologických studií vůbec neslyšel, protože za svou existenci vděčili Grigorovu tvůrčímu nadání.

To bylo k uzoufání! Gabriel neustále podupával. To v něm teď Evropan nevražil na všechny ty ospalé žvástaly, kteří se bezradně utápějí ve smrti, stejně tak jako hynou ve špině. Přerušil Grigora opovrhlivým gestem ruky:

„Chtěl bych tu pánům předestřít jeden nápad: přišel jsem na to, když jsem mluvil se saptiehem Alí Násifem. Jsem koneckonců pořád ještě tureckým důstojníkem, bojoval jsem na frontě, mám z poslední války vyznamenání. Co byste řekli tomu, kdybych si oblékl uniformu a odjel do Aleppa? Prokázal jsem před lety generálovi Cemalu pašovi jistou laskavost...“

Starý lékař mu skoro škodolibě vpadl do řeči:

„Cemal paša se už dávno s hlavním vedením přemístil do Jeruzaléma.“

Bagratjan si to nedal vymluvit:

„Nevadí! Důležitější než Cemal paša je Celal bej, válí. Neznám ho, ale víme, kdo to je a že nám chce podle svých sil pomoci. Když za ním zajdu, připomenu mu, že Mojžíšova hora je zcela stranou světa a my už jenom proto nemůžeme mít nic společného s nějakou politikou, možná...“

Gabriel dál nemluvil a zaposlouchal se do toho netečného mlčení. Jen voda v Grigorově nargilé tu a tam žbluňkla. Trvalo notně dlouho, než Ter-Hajkazun dýmku odložil:

„Válí Celal bej –“ zkoumavě se zadíval před sebe – „je jistě velký přítel našeho národa. Několikrát se k nám zachoval laskavě. Za jeho vlády jsme se také vůbec neměli co obávat nejhoršího. Bohužel mu jeho přívětivost moc dobrého nepřinesla...“

Ter-Hajkazun ze širokého rukávu vysoukal složené noviny:

„Dneska je pátek. Tohle je úterní Tanin. Zprávu v něm vytiskli petitem a dali ji na nenápadné místo.“ Podržel si noviny daleko od očí: „Jak sděluje ministerstvo vnitra, byla Jeho Excelence aleppský válí Celal bej poslána na trvalý odpočinek. – To je všechno.“

Homérští hrdinové zápasí o Skejskou bránu a jeden jako druhý se domnívají, že vítězství nebo porážka závisí na jeho zbraních. Jenže v tom zápase hrdinů se pouze zrcadlově odráží zápas, který nad jejich hlavami vedou hlaholíci bohové, aby rozhodli o lidském osudu. Ale ani bohové nevědí, že i jejich svár jenom zrcadlí zápas, který už dávno byl vybojován v hrudi Nejvyššího, z něhož pramení veškerý klid i neklid.

Právě ve chvíli, kdy doktor Johannes Lepsius, pohánějící kočího své drožky ke spěchu, dojede na široký most, který ze zahradního města Pery vede do Istanbulu, rozřinčí se automatický zvonek, závora klesne dolů, most se roztřepe, jako by byl živý, se zasténáním se uprostřed zlomí, a obě jeho kovem zpevněné poloviny na jednom i druhém břehu se pomalu zvedají do výše, aby mezi sebou do nejnuitnějšího přístaviště Zlatého rohu propustily bitevní loď. „To je ale opravdu hrozné,“ řekne Lepsius německy a nahlas se zavřenýma očima klesne zpátky na odrané vypoštěřované sedadlo araby, jako by chtěl vzdát zápas. Ale už v další vteřině vyskočí z drožky, vrazí vozkovi do dlaně pár piastřů, ani je předtím neodpočítal, a uhání, jednou sklouzne po slupce z nějakého ovoce a málem upadne, po schodech dolů na nábreží; tam čeká na zákazníky pár kayiků, malých převozních člunů. Moc velký výběr nemá, protože tu podřimují ve svých kocábkách jen dva flegmatictí převozníci, a nezdá se, že by se zrovna drali o nějaký výdělek. Johannes Lepsius naskočí do jednoho z kayiků a gestem naprostého zoufalství ukáže na druhý břeh do Istanbulu. Zbývá mu ještě šest minut na to, aby stihl sjednanou schůzku v seraskeriátu, v ministerstvu války. Ale i když se převozník pořádně opře do vesla, bude potřebovat deset minut už jenom na to, aby přeplul přes tohle mořské rameno. Na druhém břehu – počítá netrpělivec – jistě pár drožek na stanovišti bude. Odtamtud tedy může být na ministerstvu tak za dalších pět minut. Takže půjde-li všechno dobře, patnáct minut bez šesti: Zpozdí se o devět minut! To je dost nepříjemné, ale pořád ještě snesitelné. – Samozřejmě jde všechno špatně. Bárkař pohání loďku po benátském způsobu; žádné výkřiky, žádné zapřísahání ho nevyruší z toho jeho rozvážného klidu. Bárka tancuje, ale nejede dopředu. „To ten proud, efendi, moře teče

do zátoky,“ vysvětluje ten ošlehaný Turek nepřízeň osudu; proti ní je přece bezmocný. Navíc jim přejede těsně před nosem rybářská lodice, a to je ztráta dalších dvou minut. Otupělý a bezmocný, jak může být jen člověk, který se pomalu kolébá na vodní hladině, hroutí se Němec do sebe. Kvůli téhle jediné hodině vzal na svá bedra útrapy té cesty, přijel až z Postupimi do Cařihradu, den co den tu neúnavně obléhá německého velvyslance, a nejen jeho, i zástupce všech neutrálních mocností. Kvůli téhle jediné hodině byl za každým Němcem nebo Američanem, který přijel z venkova, byl za nimi ve všech možných bytech a vyžebraval z nich podrobnosti. Kvůli téhle jediné hodině vysedával hodiny a hodiny v kanceláři americké Bible House Company, dotíral na nejrůznější lidi z Řádu, scházel se v tajných místnostech s arménskými přáteli, kam se dostával všelijakými dlouho promyšlenými oklikami, aby unikl špiclům; a to všechno jen proto, aby byl dobře připraven na tu závažnou schůzku. A teď si s ním osud takhle zahraje a on nepřijde včas. Člověk by málem věřil, že existuje nějaký démonický nepříznivý vítr. Co se ten milý korvetní kapitán z německé vojenské mise nalopotil, aby tuhle rozmluvu zprostředkoval! Třikrát mu byla přislíbena a třikrát zase odřeknuta. Enver paša, to je přece Mars osmanské říše. S nějakým takovým bezvýznamným protivníkem, jakým je doktor Johannes Lepsius přece nebude dělat moc cirátů.

Tak, deset minut je pryč. Enver teď přikáže, aby toho německého reptala už dovnitř rozhodně nepouštěli, a všechno je prohrané. Ale ať si je! Můj národ také bojuje o svůj život. Už se nad ním vznáší černý jezdec s vázkami. Co mně je do nějakých Arménů? Johannes Lepsius reaguje na to lživé konejšení prázdným, krátkým zavzlyknutím. Ne, je mu do těch Arménů hodně, dokonce víc, kdyby chtěl nelitostně zkoumat své srdce, víc než do vlastního národa, ať je něco takového seberouhavější a sebebláznivější. Od dob, kdy vládl Abdülhamid, od řeží v šestadevadesátém, od jeho první cesty do vnitra země, od chvíle, kdy se tu stal misionářem, se cítí vyslancem, který byl povolán k těm nešťastníkům. Oni jsou jeho úkolem na téhle zemi. A hned si vybaví několik z jejich tváří. A všechny se na něj dívají obrovskýmá arménskýmá očima. Takové oči mají jen bytosti, jaké musí vypít kalich až do dna. Ježíš na kříži měl asi podobné oči. A možná proto Lepsius ten národ tak miluje. Do očí patriarchy, arcikněze tureckých Arménů, se díval ještě před hodinou, to jest vždy

znovu musel odvracet pohled od očí tohohle monsignora Zavena, v nichž plála beznadějí. Ostatně právě tahle návštěva u patriarchy může za to zpoždění. Byl to rozhodně strašný nesmysl, že ještě jednou zajel domů do Pery do hotelu Tokatlyan, aby se převlékl. No ano, musel jít k patriarchovi v dlouhém černém kabátě, jak se na protestantského duchovního sluší. U Envera však právě s tímhle vyrukovat nechtěl, ba snažil se vyvarovat všeho, co by té osudové schůzce dodávalo sebemenší obřadnosti. Šedivý vycházkový oblek, nedbalý tón řeči, jisté vystupování, naznačit, jak mocné síly za ním stojí, to je správný způsob, jak zacházet s hazardéry. A teď vlastně ten milý dobrý šedý oblek je všeho vinen. Neměl se u patriarchy tak dlouho zdržet, měl se za pár minut rozloučit. Bohužel puntičkářská cílevědomost nikdy nebyla jeho silnou stránkou. I pomoc Arménům po řežích za Abdülhamida dal dohromady ani ne tak rozumnou politikou, jako spíš vášnivým praskáním dveřmi. Ne nadarmo holdoval ještě tu a tam básnění, té mladické neřesti: „Tanec mrtvých“, „Věčný Žid“, „John Bull“ a tak podobně. Improvizace, závislost na přítomné chvílce, to je on, ví to. A tak se nedokázal dnes odtrhnout od toho jímavého kněze. „Za hodinu už budete stát tváří v tvář tomu člověku. Bůh vám žehnej. Ale ani vy ničeho nedosáhnete.“

„Tak malodušný nejsem, monsignore,“ pokoušel se ho Lepsius konejšit. Ale bolestně odříkavé gesto rukou mu užalo řeč. „Dneska jsme se dozvěděli, že po Zeitunu, Ayntapu, Maraši a tak dále bude vyhlášen deportační rozsudek i nad východoanatolskými viláyeti. Vedle západní části Malé Asie je tedy pořád ještě ušetřeno toliko Aleppo a pobřeží u Alexandretty. Víte lépe než kdo jiný, že deportace je zostřená a prodlužovaná smrt umučením. Z obyvatel Zeitunu prý už není nikdo naživu.“ Patriarchovy oči si jakoukoli námitku Johanna Lepsia zakazovaly. „Nechte stranou všechno, co není možné, a soustřeďte se na to, co možné je! Možná se vám podaří, já tomu ovšem nevěřím, dosáhnout pro Aleppo a pobřeží nějaký ten odklad. Každý den je tu výhra. Odvolávejte se na německou veřejnost a na noviny, které od vás dostávají zprávy. A vyvarujte se hlavně jedné věci: Nemoralizujte! Tím v tom člověku vzbudíte jen posměch! Držte se politických faktů! Pohrozte mu hospodářskými věcmi! To u něho nejspíš zabere. – A teď přijměte mé požehnání, synu, ať se vašemu ušlechtilému dílu daří! Kristus budiž s vámi!“ Lepsius sklonil hlavu a patriarcha mu požehnal hrudí velkým křížem.

No, a teď tu dřepí, kolébá se v nemotorné bάρce na vlnách Zlatého rohu, převozník s netečnou rozvážností šťouchá veslem do vody, a když konečně přistanou, uplyne už víc než dvacet minut. Na první pohled je Johannu Lepsiovi zřejmé, že na stanovišti nečeká jediná araba. Křečovitě se zasměje, jen tak pro sebe, za touhle pečlivou řadou rafinovaných překážek přece musí vézet víc než pouhá náhoda. Nepřátelské mocnosti mu házejí klacky pod nohy, protože se míchá do arménských záležitostí, a ty se patrně mají dát do pohybu, kterému by nic nebránilo. A už se také po žádné drožce nepídí, nýbrž dá se prostě do běhu; jakkoli je vysoký, starý a nápadný. Daleko se nedostane. Náměstíčka a uličky starého Istanbulu jsou plné nekonečných oslavujících davů. U úpatí domů ověšených vlajkami, kolem pestře vyzdobených krámků a kaváren se strkají a sunou tisíce lidí s fezy nebo tarbuši, křičící zfanatizované tváře. Co se stalo? Byli Spojenci u Dardanel zahnáni? Lepsius myslí na to, že je teď v noci často slyšet někde v dálce dělostřelbu. Těžká děla anglického loďstva to buší na bránu Cařihradu, dožadují se vpuštění. A Lepsius si uvědomuje, že se dneska oslavuje nějaké to výročí mladoturecké revoluce. Možná se při tēhle oslavě vzpomíná dne, kdy si Výbor vraždami odklidil z cesty politické odpůrce, aby se definitivně mohl chopit moci? Ale ať už se tu slaví, jaké chce výročí, dav běsní a ryčí. Před jednou obchodní firmou je hustá zácpa. Mladí se škrábou na ochotně nastavená ramena, zlézají okenní římsu, a v příští chvíli velká firemní tabule s rachotem letí na zem. Lepsius se připlétl do toho sročení, a zeptá se člověka vedle sebe, který nemá na hlavě fez, co že se to tu vlastně děje. Už se prý nebudou trpět žádné cizí nápisy, dostane odpověď: Turecko Turkům, veškeré ukazatele, tabule na silnicích a na obchodech smějí od nynějška být jenom jednojazyčné, turecké! A ten člověk, nejspíš Řek nebo Levantinec, se zachechtá: „Tady ale polámali fasádu spojencům. To je německá firma.“

Stojí tu dlouhá řada tramvají, které tím sročením nemohou dál. Ono je vlastně jedno, pomyslí si Lepsius, kdy se tam dostanu, stejně je všechno už prohrané. Ale přesto se znovu rozeběhne a bezohledně si lokty razí cestu davem. Ještě jedna postranní ulička, a před sebou má náměstí. Velký palác seraskeriátu. Dovysoka ční věž Mahmuda Druhého. Teď si pastor už dává na čas. Zvolňuje krok, aby do té jámy lvové nevešel udýchaný. Když pak celý zmožený nekonečnými schoďšti a chodbami odevzdá v kanceláři ministerstva války navštívenku,